

5833

3kn1/45.924)

F-62

3KП1(47.924)

Р-62 ԲԻԲԻՆԵՅՇՎԻԻ

Բ. ԲԻԲԻՆԵՅՇՎԻԻ

Ա Խ Զ Ա -
Կ Ո Ւ Յ Մ Ա Յ Ի
Տ Ր Ա Գ Ե Դ Ի Ա Ն

Պ Ե Տ Ն Ր Ս Տ
Ց Ե Ր Ե Վ Ա Ն
1 • 9 • 3 • 2

3KPI(47.924)

Բ. ԲԻԲԻՆԵՑՇՎԻԼԻ

25 AUG 2005

14 NOV 2009

Ա. Խ ՉԱ-Կ ՈՒ Յ Մ Ա Յ Ի
Տ Ր Ա Գ. Ե Դ Ի Ա Ն

(ԲԱԳՎԻ ԿՈՄՈՒՆԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ)

2255

795

1221

Գ Ե Տ Ա Կ Ա Լ Զ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Չ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1932

դայիժները հաղթահարելով ու վոչնչացնելով տանում ե դեպի բանվոր դասակարգի հաղթանակը, նրա դասակարգային իդեալների իրագործումը:

Բարձր պահելով պրոլետարական հեղափոխության և ինտերնացիոնալ համերաշխության դրոշմը, 26 կոմունարները մեզ թողին իրենց արյունով դրոշմված մեծ պատգամ—աչքի լույսի պես պաշտպանել Մեծ Հոկտեմբերի նվաճումները:

Ուստի և Բազմի կոմունայի պատմությունը լավագույն դպրոցն է յերիտասարդ սերունդը լենինիզմի վոգով դաստիարակելու համար: Նպատակ չունենալով բազմակողմանի ուսումնասիրել և գիտականորեն լուսաբանել Բազմի կոմունայի պատմությունը—մենք խնդիր ենք դրել մեր առաջ, այս գրքում տալ Բազմի կոմունայի յերկու ամենանշանավոր առաջնորդների՝ Ալյոշա Զափարիձեյի և Ստեփան Շահումյանի կենսագրությունները բնութագրող և բաղմամբիվ թշնամիներով պաշարված Բազմի կոմունայի լարված պայքարը և իմպերիալիստական ու ժերի ու նրանց վարձկան ժանր-բուրժուական և բուրժուական—ազգայնական կուսակցությունների դեմ մղած անհավասար պայքարի մեջ նրա անկումը բնութագրող նախնական մատերիալները:

Բայց չեի կյան կուսակցության յերկու հնազույն մարտիկներին—Ալյոշա Զափարիձեյի և Ստեփան Շահումյանի կենսագրական տվյալները շարադրելու ժամանակ հեղինակն ոգտվել է ընկերների բաղմամբիվ հիշողություններից, նրանց հետ իր անձնական հանդիպումների մոմենտներից, նույնպես և ցարական արքայական արխիվներում մնացած այժմ պաշտոնական գոկումենտներից, վորոնց մեջ բաղմիցս անգամ հանդես են գալիս յերկու ընկերները, վորպես կովկասի պրոլետարիատի յերկաթե շարքերի վորձված ղեկավարներ:

Բ. ԲԻԲԻՆԵՅՇՎԻԼԻ

ԱԼՅՈՇԱ ԶԱՓԱՐԻԶԵ

Ալյոշա (Պրոկոֆի) Զափարիձեյ ծնվել է 1878 թ. Գուլիսիի նահանգի Ռաչայի գավառի Շարգոմեթի գյուղում՝ աղնվականի ընտանիքում: Մանուկ հասակում զրկվելով հորից, նա մնում է մոր խնամքի տակ: Այլին դրեթե չունենալով ապրուստի միջոց, ստիպված է լինում նյութական ոգնություն համար դիմել իր յեղբայրներին, վորոնք ապրում էին հարևան գյուղում: Բայց նրանք չկարողացան վոչ մի ոգնություն տույց տալ նրան, վորովհետև իրենք ել գտնվում էին նեղ վիճակում: Այս հանգամանքների հետևանքով վորքիկ Ալյոշան, պրոլետարական դործի և բոլոր զրկվածների կյանքի բարելավման ապագա մարտիկը, մատաղ հասակից ճանաչեց կարիքն ու զրկանքը:

Դեռևս մանուկ հասակում Ալյոշան իր աչքի ընկնող ընդունակություններով իր վրա բեռեց չըջապատողների ուշադրությունը: Նրա մոտ ազգականներից մեկը, ժողովրդական ուսուցիչ՝ Սիմոն Զափարիձեյ 1889 թվին վորքիկ Ալյոշային տեղավորեց Սաղխենիսի աղնվական գյուղում, վորտեղ ուսուցումը ձրի յեր և աշակերտների ապրուստը հոգացվում եր պետական դանձարանի հաշվին:

Դաստիարակվելով չքավորության և կարիքի մեջ, Ալյոշան, բնականաբար չափազանց վաղ զգաց, վոր ինքը վոչ մի ընդհանուր բան չունի աղնվականների հասարակության ձրիակեր խավերի հետ: Իր գպրոցական ընկերների մեջ նա միշտ աչքի յեր ընկնում առանձնահատուկ զմեբով, նա վոչ վորքի թույլ չեի տալիս վիրավորել ճնշվածներին և անձնազոհորեն պաշտպանում եր նրանց:

1894 թ. Ալյոշան ավարտում է Սաղխենիսի տարրական գպրոցը և նույն աղգականների աջակցությամբ ընդունվում է Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտին կից քաղաքային գպրոցը: Յերկու տարի հետո, 1896 թ. նա անցնում է Ինստիտուտը:

Այդ ժամանակ Ալյոշան իր ընկերների հետ միասին սկսում է հաճախել բոլոր հին հեղափոխականներին ծանոթ Թիֆլիսի Կայդանովյան քրադարանը, Կիրոջնայա փողոցում (այժմ Ժորեսի փող.): Հենց այստեղ յես ծանոթացա նրա և նրա հետևյալ ընկերներին՝ Սերգեյեվի, Դամաստրոյեվի, Պավել Պուշկարեվի, Վլադիմիր Մեշչերինի, Պավել Կանդաձեյի և ուրիշների հետ, վորոնք նույն ուսուցչական ինստիտուտի

աշակերտներ եյին և աշխատում եյին ուսանող յերիտասարդության շրջանում: Յես մտերմացա Ալյոշայի հետ, ստանում եյի նրանից քաղաքական-տնտեսական բնույթ կրող գրքեր, իսկ հետագայում նրա հետ միասին հաճախում եյի անլեզալ ժողովներին, ողնելով նրան քաղաքական և պրակտիկ բնույթ կրող մանր առաջադրությունների կատարման մեջ:

Շուտով հիշյալ գրադարանի շուրջը հավաքվեց անլեզալ մի խմբակ, իմրակի անդամներն եյին, բացի Ալյոշայից, Սերգեյեվը, Կալյուժնիճ (հետագայում հայտնի էսեր), Դոմոստրոյեվ, Ալեքսանդր Ռոճեվիչ (քաղաքական աքսորական), Սակալավսկի և ուրիշները: Այս խմբակը բաժանվում եր յերկու մասի, յմեկը մարքսիստական՝ ընկ. Ալյոշայի («անգուսպ»-ի, ինչպես կոչում եյին նրան այն ժամանակ) գլխավորությամբ, իսկ մյուսները նարոդնիկների՝ Կալյուժնու գլխավորությամբ: Խմբակը շուտով սկսեց տարածել անլեզալ գրականություն, իսկ այնուհետև ընկ. Ալյոշայի անմիջական մասնակցությամբ բաց թողնվեց մի թուղթիկ, տպված հեկտոգրաֆով (այս դործում անմիջական մասնակցություն ունեյի և յես) ընդդէմ «ճշմարիտ ուսման մարդկանց» հայտնի պարագլուխ ավագ երեց Վոստորգովի: Սա ընկ. Ալյոշայի քաղաքական առաջին յեւրոյթն եր:

Վերահիշյալ խմբակի միջոցով ուսման աքսորական բանվորների հետ հաստատված կապերի շնորհիվ ընկ. Ալյոշան շուտով մտերմացավ Թիֆլիսի բանվորներին և կարճ ժամանակից մտավ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության մեջ (1898 թ.):

1900 թվի ոգոստոսին Անդրյերկաթուղիների գլխավոր արհեստանոցներում բռնկվեց մի դործադուլ, վոր կազմակերպել եյին առաջավոր բանվորները ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կազմակերպության ղեկավարությամբ:

Յերկաթուղու գլխավոր արհեստանոցներում, ինչպես և Թիֆլիսի մյուս ձեռնարկություններում աշխատանքի դժոխային պայմաններ եյին տիրում. բանվորն որական ստանում եր 60 կոպեկ, ամենաշատը մեկ ուրբի, հաճախ ծեծի յենթարկվելով վարպետների կողմից: Ամենաչնչին արարքի համար աղմինխտրացիան տուգանում եր բանվորներին, հաճախ հեռացնում եր դործից: Յերբ չափն անցավ, բանվորներն այլևս չկարողացան համբերել և հայտարարեցին դործադուլ: Աղմինխտրացիան պատասխանեց ճնշումներով, ձերբակալելով դործադուլի ղեկավարներին: Գործադուլավոր բանվորները հետևյալ պահանջները ներկայացրին.

1. Անպայման վերացնել ծեծը,
2. 60 կոպ. աշխատավարձն ավելացնել 50 տոկոսով, իսկ մեկ ուրբուց բարձր՝ 30 տոկոսով,
3. Վերացնել տուգանքը,

ԱԼԵՔԱ (ՊՐՈԿՈՅԻՅ) ԶԱՓԱՐԻՉԷ
1878 - 1918

4. Բարեխափել առողջապահական պայմանները,
 5. Լավացնել դեպի բանվորներն ունեցած վերաբերմունքը,
 6. Վերացնել արտաժամյա աշխատանքը,
 7. Ազատել բանտարկված ընկերներին,
- Գործադուլի ղեկավարներին մեկն էր ընկ. Ալ. Զափարիձեն:

1900 թվին Թիֆլիսում նախապատրաստվում էր մայրամեկյան ցույցը (յերբորդը): Այդուհանդերձ մասնակցություն է ունենում ցույցի նախապատրաստմանը և իր բնակարանում պահում է տարված թուղթիկները: Ցույցից առաջ, վոր բանվորները կազմակերպել էին քաղաքից դուրս (Ադի լճերի շրջանում), Այդուհանդերձ բնակարանը խուզարկում են: Իսկ հիշյալ գործադուլից հետո նրան ուղղակի հանում են դպրոցական նստարանից (այն ժամանակ նա ուսուցչական ինստիտուտի Յուդ դասարանումն էր) և բանտարկում են Մետեխի բերդում: Մոտ մի տարի այնտեղ մնալուց հետո Զափարիձեն արտոլվում է հայրենիք, Ռաչայի գավառը:

1901 թ. նա արդեն Քութայիսումն է և ակտիվ մասնակցություն է ցույց տալիս բանվոր դասակարգի թե քաղաքական և թե տնտեսական պայքարին: Ի խմբի այլոց նա Քութայիսում ղեկավարում է Փիրավոլի ծխախոտագործ բանվորների գործադուլը:

1903 թ. ընկ. Այդուհան արդեն անդամ է մեր կուսակցության Իմերեթ-Մենգրելիայի կոմիտեի, վորի մեջ բացի նրանից մտնում էին ընկ. բնկ. Ն. Խոմերիկի, Պ. Չիչևաձե, Ս. Կիլաձե, Գ. Քալքարաձե և յես:

1904 թ. հուլիսի սկզբներին Քութայիսում կատարվեց չափազանց կարևոր մի ակտ: Ձերբակալված ընկերներին ազատելու համար հարձակում գործվեց նրանց ուղեկցող պահակախմբի վրա: Լուր ստանալով, վոր ճիաթուրայից բերում են մեր ձերբակալված ընկերներին—Ն. Խոմերիկին, Գալ. Միքելաձեյին, Նեստ. Չիլիվաձեյին և յերկու ուրիշ ընկերներին, կուսակցական կոմիտեն վորոշում է ազատել նրանց: Այս գործի կազմակերպումն իր վրա վերցրեց ընկ. Զափարիձեն: Զիսայիշի դյուղից կանչվեցին մի քանի նվիրված դյուղացի կուսակցական ընկերներ: Պատրաստվող ակտի բոլոր անմիջական և կողմնակի մասնակիցները հավաքվեցին Քութայիսի կայարանում, սպասելով ձերբակալվածներին բերող գնացքին: Պահակախմբի վրա հարձակումը տեղի ունեցավ Թիֆլիսյան փողոցում. մեր ընկերները հանկարծակի կրակ բաց արին, ձերբակալվածներն ողտվեցին աղմուկից և իրարանցումից ու փախան: Այդպիսով ազատվեցին Ն. Խոմերիկին և Գ. Միքելաձեն (մյուսները չկարողացան փախչել): Հրացանաձուլության ժամանակ սպանվեց մեր լավագույն դյուղացի հերոսներից մեկը, ընկ. Պր. Լեժավան:

Այս դեպքից հետո, վորը վորոքի հանեց ամբողջ վոստիկանությունը և ժանդարմերիան, ընկ. Այդուհանի համար այլևս անհնար էր մնալ Քութայիսում և նա տեղափոխվեց Թիֆլիս:

Ընկ. Զափարիձեն յերկար չմնաց Թիֆլիսում. կուսակցական կազմակերպության վորոշման համաձայն 1904 թվի սկզբին նա մեկնում է Բագու: Այստեղ նա ծավալեց կուսակցական լայն աշխատանք և շուտով մեծ ժողովրդականություն ձեռք բերեց Բագվի պրոլետարիատի շրջանում, ստանալով Այդուհանի մականունը (նրա իսկական անունն էր Պրոկոֆիյ), վորով նա հայտնի յեր կոմկասյան պրոլետարիատին, իսկ իր վորդերդական մահվանից հետո ԽՍՀՄ բոլոր բանվորներին ու աշխատավորներին:

Բագվում Այդուհան պաշտոնապես վարում էր նավթարդյունաբերական բանվորների միություն քարտուղարի պարտականությունը, փաստորեն հանդիսանալով այդ միության առաջնորդը և կազմակերպիչը: Միաժամանակ նա կուսակցության Բագվի կոմիտեի անդամ էր և կատարի պայքար էր վորում մենչևիկներին դեմ: Այդ պայքարը, վորը հաջողություն գրավարում էր ընկ. Այդուհան, շարունակվում է 1904—1905 թվերի ընթացքում:

1908 թվին ընկ. Այդուհանի ձերբակալում են և հինգ տարով աքսորում Ռոստով:

Հետաքրքրական է ծանոթանալ թե ինչպես է ժանդարմական փաստաթուղթը բնութագրում ընկ. Այդուհանի այդ ժամանակվա հեղափոխական աշխատանքը: Բերում ենք ամբողջությամբ ընկ. Զափարիձեյի աքսորին վերաբերող վորոշումը և տեղեկությունները:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Ր Յ Ո Ւ Ն Ե Ր

Վարչական ախուրի յեցրակա Պրոկոֆիյ Ապրասիոնով Զավարիձեյի մասին

Ազգանուն, անուն, հայրանուն, կոչում, ծանոթալար կամ արձանագրության վայր և մեղադրյալի ընտանեկան դրությունը:

ԶԱՓԱՐԻԶԵ Պրոկոֆիյ Ապրասիոնով աղնական, Քութայիսի նահանգի Ռաչայի գավառի, Դարչումիթի գյուղից, ամուսնացած:

Տ ար է թ

Տեղեկություններ հանցավորության մասին և մեղադրյալի աված բացատրությունները:

27 տարեկան.

Մեղադրվում է դատապարտելի արարքների համար, վոր ցույց են տրված սրան կյց Բագվի նահանգային ժանդարմական վարչության 1908 թվի գեկտեմբերի 30-ի № 6916 վորոշման պատճենում, Իրեն մեղավոր չի ճանաչում:

Վերադառնալու և յերբայանից զանազան և կաշանքի տակ պահանջական որոշումներով յանհատական կարգով:

Յենթարկված և նախնական քննության կամ ֆորմալ հարցաքննության, մեղադրության ելույթունը, հանցագործությունը կանխելու միջոցը, և ինչ ուղղություն և տրվելու դատական գործին:

Տեղական իշխանությունների յեղակացումը յարջական տույժը յենթադրյալ չափի մասին:

Ազատ և և ապրում և Բախանի-Ստ-բունչիի վոտովականագետության մեջ:

Նախնական քննության կամ ֆորմալ հարցաքննության չի յենթարկված:

Արդելու բնակությունը Բազիի Քաղապետության սահմաններում, պահպանության արտակարգ որոշումը մեջ լինելու առաջին ընթացքում:

Առաջին Բազիի Նահանգային Ժանդարմական Վարչության 1908 թ. դեկտեմբերի 30-ի № 6916 վորոշման պատճեն:

Ստորագր. ի. տ. Բազիի Քաղաքապետի

Գնդապետ՝ Շոկոլովսկի

Ճիշտ և. Բազիի Քաղաքապետի Դիվանի

Վարչի՝ (Ստորագրություն)

ՎՈՐՈՇՈՒՄ № 6916

1908 թվի դեկտեմբերի 30-ին, Բազու քաղ.: Յես, Բազիի Նահանգային Ժանդարմական Վարչության պետ Գեներալ մայոր Կոզիմեցկիս, քննելով Պրոկոֆիյ Ապրասիոնով Զախարիսի քաղաքական բարեհուսության աստիճանը պարզելու նպատակով տեղեկություններ հավաքելու համար կատարված գրադրությունը՝ դատ հետևյալը՝ «Այս տարվա մայիսի 18-ին Բազու կայսրանում բռնվեց Գրոթայիսի նահանգի աղետական Պրոկոֆիյ Ապրասիոնով Զախարիսին, վորը հանդիսանում և Բազու քաղաքի և նրա շրջաններից նավթարդյունաբերական բանվորների պրոֆեսիոնալ միություն քարտուղարը: Սուղարկության ժամանակ նրա մոտ գտնվեցին յերկու տպագրված թուղթիկներ՝ «Լիազոր-բոյկոտիստների բանաձևը» «Բոյոր բանվորներին» և «Կուսակցական ռեակցիոներներ»-ը հրատ. Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության Բազիի կազմ., և նրա ժամկետանց հնգամյա անցագիրը, արված Գրոթայիսի նահանգի Ռաչայի դավառային վոստիկանական վարչությունից 1902 թ. սեպտեմբերի 25-ին, № 752. այս փաստաթղթի իսկությունը հաստատելը հնարավոր չեղավ, վորովհետև Ռաչայի դավառապետի ս/թ. հունիսի 3-ի № 71 գրության համաձայն, Ռաչայի դավառային վոստիկանական վարչության բոլոր թղթերը և գործերը 1905 թ. վոչնչացվել են հեղափոխականների կողմից: Բացի դրանից

Բազիի վոստ-հեռագրական գրասենյակի պետը բռնել և մի ծրար հասցեագրված ուսուցիչ Զախարիսին, վորի մեջ գտնվել և անլեզալ գրականություն, հրատ. Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության կենտր. Կոմիտեի: Հնարավոր չեղավ գրադրություն մտուգել այդ ծրարի և նման բովանդակությամբ ուրիշների Պրոկոֆիյ Զախարիսի կողմից ստանալու փաստը:

Նկատի առնելով, վոր Զախարիսին արդեն առաջներում պատասխանատվության և յենթարկվել քաղաքական գործերով և աղետաբերի տեղեկությունների համաձայն հանդիսանում և սոցիալ-դեմոկրատներին կուսակցության աչքի ընկնող գործիչ, կենթադրելի արդեմը Պրոկոֆիյ Զախարիսի բնակությունը Բազիի քաղաքապետության մեջ, ուժեղացրած պահպանության ամբողջ ընթացքում: Վարոշեցի՝ սույն գրադրությունը յեղարկակել և ներկայացնել այն ի կարգադրություն Բազիի պ. Քաղաքապետին:

Ստորագրեց՝ Գեներալ-մայոր՝ ԿՈՋԻՄԵՑԿԻ,

Ճիշտ և՝

Բազիի քաղաքապետի դիվանատան վարիչ՝ (Ստորագրություն)

Ստուգեց՝ գործավար՝ (Ստորագրություն)

Ընկ. Զախարիսին Ռաստով գալուն պես լծվում և տեղական կուսակցական հեղափոխական աշխատանքի: Իր հեղափոխական գործունեությունը հենց առաջին քայլերից ընկ. Զախարիսին գրավում և բոլոր շրջապատողներին իր անձնական հմայքով, յեռանդով և վճռականությամբ: Այս հատկությունները Ռաստովում ևս նրան բարձրացրին, առաջ քաշեցին ղեկավար աշխատանքների:

1910 թ. ընկ. Զախարիսին կրկին ձերբակալում են և այս անգամ արդեն աքսորում են Վալդեյայի նահանգը, Մեծ Ուստյուգ, յերեք տարով: Այդ ժամանակվանից սկսած մինչև 1913 թ. յես նամկագրություն ունեյի նրա հետ: Ի միջի այլոց Մեծ Ուստյուգից 1912 թ. սեպտեմբերին յես ստացա Ալյոշայի լուսանկարն ուրիշ աքսորական ընկերների հետ միասին:

1913 թ. վերջերին ընկ. Ալյոշան Ռոմանովների տան յերբնարյուրամյակի առթիվ հայտարարված ամենատիայի շնորհիվ ազատվում և աքսորից և վերադառնում Թիֆլիս: Այստեղ նա վարձյալ սկսում և կուսակցական հեղափոխական աշխատանք, միաժամանակ դասախոսություններ կարդալով այդ շրջանում բանվորների մեջ ժողովրդականություն վայելող ժողովրդական համալսարանում:

1915 թ. մայիսի 15-ից յուլի 1-ին նախապատրաստմանը մասնակցելու համար ընկ. Զախարիսին նորից ձերբակալում են և աքսորում Վալդեյայի նահանգի Կամենկա գյուղը՝ մինչև պատերազմի վերջը: Մի տարի

հետո ընկ. Ալյուշան փախչում է արքայից նախ Պետրոգրադ, իսկ հետո գալիս է Թիֆլիս: Այստեղ նա ապրում է անլեզալ կերպով, կատարելով քաղաքական ակտիվ աշխատանք:

Հետաքրքրական է այստեղ ևս բերել Ժանդարմերիայի վորոշումը ընկ. Զափարիձեյի արքայի մասին:

«1915 թվի մայիսի 20, Թիֆլիս քաղաքում, յես, Թիֆլիսի Ժանդարմական Վարչության պետ Գնդապետ Պատրյուկինս, քննելով ներկա գրադրությունը, կատարված ուղղական դրուժյան մեջ հայտարարված վարքերին վերաբերող կանոնների 23-րդ հոդվածի կարգով, Ախալցխա քաղաքի բնակիչ Ոհանես Կարապետով Լազովի, 35 տարեկան (հայ-լուսա-վորչական դավանության, ամուսնացած, ունի յերեք փոքրահասակ յերեխաներ, ծառայում է Թիֆլիսի քաղաքային Վարչության կից պահեստի-ների ընտանիքների խնամատարության հանձնաժողովում) և Քութայի-սի նահանգի Ռաչա Գավառի Շարդոմեթի դյուղի աղնալիկան Պրոկոֆիյ Ապրաթիոնով Զափարիձեյի, 35 տարեկան (ուղղափառ դավանության, ամուսնացած, ունի յերկու փոքրահասակ յերեխաներ, զբաղվում է մասնավոր դասերով) քաղաքական բարեհուսությունը հետադուսելու մասին, գտա՝—

Նկատի ունենալով ազենտուրայի տեղեկությունները, վոր հիշյալ անձնավորությունները պատկանում են Թիֆլիսի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության բայլեիկյան Ֆրակցիայի աչքի ընկնող դործիչների և ղեկավարների թվին և մասնակցել են մայիսամեկյան թուղցիկների տպա-գրության և տարածման դործին—Լազովն անցած ապրիլի 30-ին, իսկ Զափարիձեյն սույն մայիսի 4-ին խուզարկվեցին, իերբակարկվեցին և յենթարկվեցին ներկա գրադրության:

Կատարված խուզարկության հետևանքով Լազովի մոտ դանվեցին 17 որինակ բրոշյուր, գլխավորապես ուսերեն լեզվով, վորոնց տարածումն արգելված է հասարակության մեջ, և մի աշակերտական տետր, վոր տեղ Լազովի սեփական ձեռքով վրացերենի յե թարգմանված խուզարկության ժամանակ նրանից խլված բրոշյուրներից մեկը—«Սոցիալիստական գրույցներ» վերնագրով, աշխատություն Լ. Դելիմյերի:

Պրոկոֆիյ Զափարիձեյի մոտ խուզարկության ժամանակ դանվեց հետևյալը—մի արգելված բրոշյուր և մի գրադրություն, վորից յերևում է, վոր նա անդամ է վրացիների մեջ գրադրություն տարածող Թիֆլի-սի ընկերության և Ժողովրդական համալսարանների Թիֆլիսի ընկերության: Այս վերջին ընկերության քարտուղարն է Զափարիձեյ:

Լազովի և Զափարիձեյի բաց թողած թուղցիկը «ընկեր բանվորներ» վերնագրով, «ՍԴԲ Կուսակցության Կովկասյան կազմակերպության» անունից, միայն աննշան թվով է տարածվել Թիֆլիս քաղաքում: Թուղցիկը, վորի մի որինակը կցված է սույն գրադրության, հրահրում է բան-

վորներին առաջադրել և պայքարել իրադործելու հետևյալ պահանջները՝ «Կորչի արյունալի պատերազմը. կեցցե խաղաղությունը, կնքված պատերազմող Ժողովուրդների իսկական ներկայացուցիչների կողմից ազգային ինքնորոշման հիման վրա: Կեցցե հիմնադիր Ժողովը, ընտրված ընդհանուր, հավասար, ուղիղ և դադանի ընտրական իրավունքի հիման վրա, կորչի ուսական վոճրագործ ինքնակալությունը, վորը ներկա պատերազմի հանցավորներից մեկն է: Կեցցե ղեմոկրատական հանրապետությունը:

Ինձ վստահված վարչության դործերում հայտարարված տեղեկանքների համաձայն պարզվեց, վոր Պրոկոֆիյ Զափարիձեյն հայտնի յե իբրև անդամ Թիֆլիսի սոց. դեմ. կազմակերպության բայլեիկյան Ֆրակցիայի ղեռնա 1900 թվից, յերբ նա ինձ վստահված վարչության կողմից յենթարկվել է գրադրության, պետական պահպանության որենսդրության կարգով, Անդրկովկասյան յերկաթուղիների գլխավոր արհեստանոցների բանվորների մեջ խլրտում առաջացրած պրոպագանդայի համար Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր պետի էտգմից արգելված է նրա բնակությունը Անդրկովկասյան յերկրի սահմաններում:

1908 թվի մայիսի 18-ին Զափարիձեյն բռնվեց Բազու կայարանում և խուզարկության ժամանակ նրա մոտ դանվեցին յերկու տպագրված թուղցիկներ հետևյալ վերնագրերով՝ 1) «Բոլկիտիստների լիազորների բանաձևը», և 2) «Բոլոր բանվորներին»: Նկատի ունենալով վերոգրյալը, նա Բազվի նահանգային Ժանդարմական Վարչության կողմից յենթարկվեց գրադրության, վորը կարծվեց առանց վորեև հետևանքի նրա համար:

Նույն տարում նա մտալ Բազվի ս. — դ. կազմակերպության մեջ, ուր նա հանդիսանում է ակտիվ դործիչ և ղեկավարում է Բազվի սոց. — դեմ. բոլոր թերթերի հրատարակությունը, վորոնք հաջորդաբար փակվում են վնասակար ուղղության համար:

1909 թվի հուլիսին Թիֆլիս կայարանում յերկաթուղային գնացքում դանվեց մի չեմոդան, վորտեղ հայտնաբերվեց Զափարիձեյի կուսակցական դործունեյությունը մատնանշող մի գրադրություն, նրա անցադիրը, Բազվում նրա ձերբակալվելու և ախրանկայի գրադրությանը յենթարկվելու առթիվ գրադրությունը, վորի հետևանքով վոստիկանության հրապարակային հսկողությամբ արտաքսվեց Կովկասի սահմաններից հինգ տարով, ըստ վորում վորպես բնակավայր, նա ընտրեց Ռոստով Դվ քաղաքը:

1910 թ. ամառը Ռոստով գալուն պես նա անհապաղ կապ հաստատեց տեղական սոց. — դեմ. կազմակերպության հետ և զբաղվելով այնտեղ աչքի ընկնող տեղ, հանդիսացավ կուսակցական աշխատանքի բոլոր նախաձեռ-

նությունները ներշնչողը և կազմակերպիչը, կանոնավոր հաճախելով տեղական սոցիալ-դեմոկրատական խմբի ժողովները:

Այնուհետև նա անցավ Նախիջևանի սոց. — դեմ. խմբի գլուխը և յեռանդուն կեցությամբ զբաղվեց նրա կազմի լրացումով: Նրա վրա դրվեց պրոպագանդիստական կենտրոնական դպրոցը վարելու պարտականությունը, վորի համար նա գտավ բնակարան և պարապմունքներին մասնակից դարձրեց մի քանի հոգու:

Թողնելով դպրոցի միտքը, գործադիր Կոմիտեն հանձնարարեց Զափարիադեյի կազմակերպել պրոֆեսիոնալ միությունների բյուրո և սոց. — դեմ. բըխներ բոլոր պրոֆեսիոնալ միություններին կից, 1910 թվի վերջերին բացառապես իր անձնական ջանքերով Զափարիադեյ կազմակերպեց սոց. — դեմ. բըխներ արհեստակցական միություններին կից:

Նրա ղեկավարութամբ կազմակերպությունն ամրապնդվում և և նույն տարվա նոյեմբեր ամսին ընտրվեց «Գործադիր Կոմիտե ՌՍԴԲԿ Դոնի խմբին առընթեր»:

Նույն տարվա դեկտեմբեր ամսին, նա «Գործադիր Կոմիտեյի» քննությանը ներկայացրեց տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություն կազմակերպչական կանոնադրությունը, վոր կազմել էր ինքը:

1911 թ. հունվարի 30-ին նրա նախաձեռնությամբ կայացավ պատգամավորական ժողով, վորտեղ ընտրվեց Դոնի Կոմիտե, վորի կազմի մեջ նա մտավ վորպես քարտուղար:

Ռոստով Դ/վ քաղաքապետի կարգադրությամբ մի քանի պրոֆեսիոնալ ընկերությունների փակումից հետո, Զափարիադեյ մի բողոք կազմեց՝ աղմկնիտարացիայի կողմից պրոֆեսիոնալ կազմակերպության գործունեությունը հալածելու հարցի մասին, նպատակ ունենալով, վորքան հնարավոր է շատ ստորագրություններ հավաքել բանվորներից այդ բողոքի համար և ուղարկել այն Պետական Դումայի նախագահին: Այդ բողոքի սեղագրությունը, գրված Զափարիադեյի ձեռքով, գտնվեց խուզարկության ժամանակ 1911 թվի մարտի 19-ին Դոնի Կոմիտեյի անդամ Կոնստանտին Բոգդանովի ընկալարանում:

1911 թվի մարտի 19-ին Զափարիադեյն ձերբակալվեց Ռոստով Դ/վ քաղաքում իր կազմակերպած ՌՍԴԲԿ Դոնի Կոմիտեյի անդամների ժողովում, յենթարկվեց դրադրության և արտաքսվեց Վալդգայի նահանգը Վոստրիկանովյան հրապարակային հսկողության տակ, հինգ տարի ժամկետով, այնտեղից նա անհայտացավ և ոտար աղանդուններով յերևաց Կովկասի զանազան վայրերում կուսակցական աշխատանք կատարելու համար:

1914 թվի հունիսին, վերադառնալով վարչական աքսորից, նա ժամանեց Թիֆլիս, վորտեղ անցավ սոց. — դեմ. կազմակերպության բայլ-

չիկներին Ֆրակցիայի գլուխը և նույն տարվա հուլիսի 27-ին. ս. Դավիթի սարի վրա մասնակցեց բայլչեիկների ժողովին, վորտեղ հայտնեց, վոր ինքը մտադիր է Թիֆլիսում ստեղծել բայլչեիկյան ամուր կազմակերպություն և միացնել այն նախ հայկական սոց. — դեմ. խմբակի հետ:

Մի այլ ազենտուրային աղբյուրի տեղեկությունների համաձայն, Ալեքսեյ Զափարիադեյ — Բազվի սոց. — դեմ. կազմակերպության հայտնի լիդեր, «Պակիա» կուսակցական մականունով, 1914 թվի ոգոստոսին անլեզալ կերպով ապրել է Թիֆլիսում, նա այդ ժամանակ կապ է ունեցել Բազվի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության հետ և հաճախ այցելելիս է յեղել Մոսկովսկայա փողոցի № 17 տունը:

Նույն տարվա հոկտեմբերի 31-ին Բազվի Նահանգային Ժանդարմական Վարչության պետից ստացվեց մի հեռագիր, վորտեղ հիշատակվում էր, թե նոյեմբերի սկզբներին Պետրոգրադում և Լիֆլանդիայում յենթարկվում էր դումարել Ռուս. Սոց. Դեմ. Բայլչեիկների կոնֆերենցիա, վորին մասնակցելու համար Թիֆլիսից և Բազվից պատգամավոր եր ընտրված Պրոկոֆիյ Զափարիադեյ: Այդ պատճառով շարունակվեց հսկողությունը նրա գործունեության վրա, բայց նրա Թիֆլիսից մեկնելու փաստը չհաստատվեց:

Ապրիլի 9-ին Զափարիադեյ ղեկավարում էր բայլչեիկների ժողովը, վորտեղ քննվում էր մայիսի մեկը տոնելու և մի թոուցիկ բաց թողնելու հարցը: Այդ ժողովում ընտրվում է կազմակերպչական հանձնաժողովի անդամ՝ մայիսմեկյան թոուցիկին ավելի մեծ հաջողությամբ բաց թողնելու գործերը կազմակերպելու համար: Նույն ժողովում Զափարիադեյ ղեկուցում է Թիֆլիսում «Բեկյան» լեզալ որգան կազմակերպելու մասին: Կուցում է Թիֆլիսում «Բեկյան» լեզալ որգան կազմակերպելու մասին:

Ոհանես Կարապետով Լազովը 1911 թվի սկզբին ձերբակալվեց Կիյեվում և յենթարկվեց դրադրության ըստ պետական պահպանության ու քննադրության, ՌՍԴԲԿ Կիյեվի խմբի աչքի ընկնող գործիչների թվին պատկանելու համար, վորտեղ նա խմբագիրն էր «Գուգուկ» ժուրնալի, վորը հանդիսանում էր տեղական սոց. — դեմ. կազմակերպության որգանը:

Հետագայում նրան թույլատրվեց մեկնել արտասահման, վորտեղից նա վերադարձավ Ռուսաստանի սահմանները 1913 թվի մարտի 28-ին, Ռաձիվիլով սահմանակետի վրայով, ուր նա հայտաբերեց, թե գնում է հայրենիք՝ Ախալցխա քաղաքը:

1915 թվին ստացվեցին ազենտուրային տեղեկություններ, վոր Լազովը յեկել է Թիֆլիս, և անցել է բայլչեիկներին Ֆրակցիայի տեղական կազմակերպության աչքի ընկնող գործիչների շարքը և ակտիվ մասնակցել և մայիսմեկյան թոուցիկը բաց թողնելու գործին:

*) Բայլչեիկյան — Բ. Բ.

6. Ծնողների կամ նախնի փոխարինող ազգականների կամ խնամակալների մշտական բնակավայրը:

7. Ծնողների տնտեսական դրությունը:

8. Կրթության վայրը, (ցույց տալ վոր ուսումնարանում, վորքան ժամանակ է յեղել, ինչպես է հետադարձ յուրաքանչյուր ուսումնարանից, յեղը է մտել, յեղը է դուրս յեղել):

9. Ունի հաշվին է կրթվել:

10. Յեղել է արտադրամասում, յեղը, ուր է ինչ նպատակով:

11. Յեղել է տուֆ հարցաքննության, ունի կողմից, վորակի է ինչպես է վերջացել:

7. Մայրը գտնվում է իմ խնամքի տակ:

8. Դուրս եմ յեղել Թիֆլիսի Այնքոստադրյազ Ուսուցչական Ինստիտուտի 3-րդ դասարանից մոտավորապես 1900 թվին սեփական ցանկությամբ:

9. Ծնողներիս հաշվին:

10. Չեմ յեղել:

11. Թիֆլիսի նահանգական Ժանդ. Վարչությունում առնվելով 1900 թ. վարչական կարգով բանտ եմ նստել 5 ամիս է հետո ազատ եմ արձակվել առանց վորևէ հետևանքների: 1909 թվին ձերբակալվել եմ Բաղվում է հինգ տարով արտաքսվել Կովկասյան յերկրի սահմաններից, այդ քննությունը յես անց եմ կացրել արդեն:

Ենթադրված հարցերին պատասխանում եմ. 1911 թ. յես ձերբակալվեցի Պոստով Դ. Վ. քաղաքում է վրտակալության բաց հսկողության տակ յերեք տարով ախտաբան Մեծ Ուստյուգ քաղաքը. աքսորի Ժամկետը լրացրել 1914 թվի մայիսին, վորից հետո ուղևորվեցի Գուրախի Նահանգը աղղականներին մոտ: 1914 թ. ոգոստոսին յեկա Թիֆլիս է հաստատվել Մեծեկայա փողոցի № 20 տանը, վորտեղ ապրում եմ մինչև այսօր, զբաղվելով մասնավոր դասերով:

Առավոտյան ժամը 8½-ից մինչև 11½-ը յես պարապում եմ բժշկ. ներկայ Գիշերն յվիլու աղջկա հետ, վոր ապրում է իր մորաքույր Յեկատերինա Կարամանովնա Մամուլայի թոռնեկայի մոտ (Ուղեկալայ փ. սեփական ստամոքսաբուժական կաբինետ):

Ժ. 11½-ից մինչև 2-ը պարապում եմ Մարգարիտայի վորդու Ալեքսանդրի հետ (Միկայելովսկայա փող. № 106):

Յերեկվա ժամը 3-ից մինչև 4½-ը պարապում եմ Գյորգի Տակալովի հետ (Մեծեկայա փող. տան №-ը չգիտեմ, նրա հայրը ձկնավաճառ է (Իրակի Մուսկիսկի հետ) ձալմալմալի փող. տան №-ը չգիտեմ, նրա մայրը՝ նրա մայրը՝ Յեկենա Մուսկիսկին ուսուցչուհի յես:

Ժամը 5-ից 7½-ը պարապում եմ Արչիլ Տուխարիլու հետ Լեվանդովսկու դիմապատի 4-րդ դասարանի տան (նրա մայրը՝ մանկաբուժուհի Տուրուխիլին ունի ծննդաբուժական ապաստարան, կարծեմ վարդապետի նրբանցքում):

Այսպիսով իմ ամբողջ ուր անցնում է դասերով, հետո յերեկոները զբաղված եմ չինում աշխատանքով Ժողովրդական համալսարանների ընկերության մեջ, վորի վարչության անդամ եմ, է վրացի աղղարնական մեջ զբաղվող յուրեք տարանոց ընկերության զբաղարանային հանձնաժողովում:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Ն Ք

Թիֆլիսի նահանգային Ժանդարմական Վարչության գործերից Գուրախի Նահանգի Ռաջա դավառի Շարգոմեթի դյուդի աղղական Գրոնիթի Ապրաստնով Զաֆարիսկի վերաբերյալ 35 տարեկան:

Ստացված տեղեկանքներից պարզվեց, վոր Գրոնիթի Ապրաստնով Զաֆարիսկին հայտնի յե վորպես Թիֆլիսի սոց. — դեմ. կադմակերպության բաղլիկներին ֆրակցիայի անդամ դեռևս 1900 թվից, յերբ նա Թիֆլիսի Նահանգային Ժանդարմական Վարչության կողմից յենթարկվել է զրադուրության ախրանայի կարգով, պրոպագանդ. մեղքով մեջ կասկածելու համար, վորի պատճառով հուղումներ են առաջացել Անդրկովկասյան յերկաթուղիների գլխավոր արհեստանոցների բանվորների մեջ. այս գործի համար Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր պետի կողմից արգելված է յեղել նրան ապրել Անդրկովկասյան յերկրի սահմաններում:

1908 թվի մայիսի 18-ին Զաֆարիսկին բռնվում է Բագու կայարանում է խուզարկվում, վորի միջոցին նրա մոտ գտնվել են 2 տպագրված թուղիկներ «Բոյկոտիստների լիազորների բանաձևը» և Բոյկոտ բանվորների» և անլեզու զրականություն, վորի համար նա այն ժամանակ Բագվի Նահանգային Ժանդարմական Վարչության կողմից յենթարկվում է պահպանության վերաբերյալ յեղած զրադուրության, վորպիսի զրադուրությունը դադարեցված է առանց վորևէ հետևանքների նրա համար:

Բագվի պահպանության բաժնի պետի ազենտուրային տեղեկությունների համաձայն, վորոնք վերաբերում են 1908—1909 թվերին, Զաֆարիսկին անդամ է ՌՍԴԲԿ Բագվի Կոմիտեյի և կադմակերպության աչքի ընկնող ակտիվ գործիչ, ինչպես է վնասակար ուղղություն ունենալու պատճառով փակված թերթերի՝ «Բակինսկի Գրոնտարից», «Բակինսկի Ռաբոչից» և «Բակինսկի Վեստի» — աշխատակիցը և ղեկավարը:

Անդրկովկասյան յերկաթուղիների Ժանդարմական Վոստիկանական Վարչության Բաթումի բաժանմունքի պետի նույնպիսի տեղեկությունների համաձայն, վորոնք վերաբերում են 1909 թվի հուլիսին, Զաֆարիսկին անդամ էր Յերկաթուղային Միության և տպագրական աշխատանքն անցնում էր նրա ձեռքով: Կապ ուներ մարդային Կոմիտեյի հետ Կուրկետիվն առանց նրան վոչ մի վորոշում չէր հանում և նա բանվորների շրջանում վճռական դեր էր խաղում գործի համար:

1909 թվի հուլիսին Թիֆլիս կայարանում դնացքում հայտարարվեց մի չեմոզան, վորը բաց անելու գտնվեց — անցագրի զրքույի հիշյալ Զաֆարիսկի անունով և դանդաղան զրադուրություններ, վորոնք վերաբերում են նրա կուսակցական գործունեությանը:

1909 թվի հոկտեմբերին Բագվի պահպանության բաժնի կողմից Զա-

փարիսիայի մոտ հիշյալ չեմոզանը գտնվելու գործով Ռամանի դյուշում Մոսկվա—Կովկասյան Ընկերության գործարանում կատարվեց խուզարկումը, վորն ասարդյուն անցավ, բայց ինքը Զափարիսին ձերբակալեց հենց այդ ժամանակ և յենթարկվեց ախրանայի գրադրության Բազլի Ժանդարմական Վարչության կից, վորի (գրադրության) ավարտումից հետո զեմում արվեց Բազլի քաղաքայետին՝ աքսորելու նրան վոստրկանության բաց հսկողության տակ Սիրիի հեռավոր նահանգներից մեկը, հինգ տարի ժամկետով:

1910 թ. փետրվարին ռալոնն ստացավ աղենատուրային տեղեկություններ, թե նույն փետրվարի 6-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած սոցիալ-դեմոկրատներին ժողովում Զափարիսին, բայլչեիկ, Բազլի սոց-դեմ-կադմակերպության անդամ առաջարկված է ՌՍԴԲԿ Մարդային Կոմիտեյի անդամության թեկնածու:

Վերահիշյալ գրադրության հետևանքով Նորին Կայսերական Մեծության Կովկասի Փոխարքայի կողմից արգելվեց Զափարիսին բնակությունը Կովկասյան յերկրի սահմաններում 5 տարվա ժամկետով: Այս կարգադրության հայտարարումից հետո Զափարիսին վորպես բնակավայր ընտրեց Ռոստով Դվլ քաղաքը, վորտեղ ուղարկվեց 1910 թվի հունիսի 10-ին ետապի կարգով:

Ռոստով Դվլ քաղաքը հասնելով, նա անհապաղ կապ հաստատեց տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կադմակերպության հետ և դրավելով այնտեղ աչքի ընկնող տեղ, դարձավ կուսակցական աշխատանքի բոլոր նախաձեռնություններին ներշնչողը և կադմակերպիչը, միշտ և շատ կանոնավոր հաճախելով տեղական սոցիալ-դեմոկրատական խմբակի բոլոր ժողովներին:

Այնուհետև նա անցավ Նախիջևանի սոց-դեմ. խմբակի գլուխը և յեռանդով դրադվեց նրա անդամներին թվի լրացումով: Նրա վրա դրվեց պրոպագանդիստական կենտրոնական դպրոցը վարելու պարտականությունը, վորի համար նա աշխատեց գտնել բնակարան և դրադմունքին մասնակից դարձրեց մի քանի հոգու:

Թողնելով դպրոցի միտքը, Գործադիր Կոմիտեն հանձնարարեց Զափարիսին՝ կադմակերպել պրոֆեսիոնալ գրությունների Կենտրոնական բյուրո և սոց-դեմ. բլիշներ պրոֆեսիոնալ բոլոր միություններին կից, ըստ վորում 1910 թ. նոյեմբերի վերջերին բացառապես իր սեփական ջանքերով, Զափարիսին կադմակերպեց սոց-դեմ. բլիշներ պրոֆեսիոնալ միություններին կից:

Նրա ղեկավարության տակ կադմակերպությունն ամբապնդվեց և նույն տարվա նոյեմբերին ընտրվեց «Գործադիր Կոմիտե ՌՍԴԲԿ Դոնի խմբի»:

Նույն տարվա ղեկավարներին նա ներկայացրեց «Գործադիր Կոմիտեյի» ջննությանն իր կադմած տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կադմակերպության կադմակերպչական ծրագիրը: 1911 թ. հունվարի 30-ին նրա նախաձեռնությամբ կայացավ պատգամավորական ժողով, վորտեղ ընտրվեց Դոնի Կոմիտե, վորի կադմի մեջ նա մտավ վորպես քարտուղար:

Ռոստովի քաղաքայետի կարգադրությամբ մի քանի պրոֆեսիոնալ ընկերությունների վտակումից հետո Զափարիսին մի բողոք կադմեց ադմինիստրացիայի կողմից ցույց տրված հալածանքի մասին, նպատակ ադմինիստրացիայի կողմից ցույց տրված հալածանքի մասին, նպատակ ունենալով վորքան հնարավոր է մեծ թվով ստորագրություններ հավաքել բանլորներից և ուղարկել այդ բողոքը Պետական Դումայի նախագահին: Այդ բողոքի սևագրությունը դրված Զափարիսինի ձեռքով, 1911 թ. մարտի 19-ն խուզարկության ժամանակ գտնվեց Դոնի Կոմիտեյի անդամ Կոնստանտին Բոդզանովի բնակարանում:

Նույն թվին Զափարիսին ձերբակալվեց Դոնի Կոմիտեյի անդամների ժողովում, ախրանայի կարգով յենթարկվեց գրադրության և վարչական կարգով աքսորվեց Վալուգայի նահանգը 3 տարով:

1911 թվին Բազլի քաղաքային դումայի ընտրությունների ժամանակ, տեղական սոցիալ-դեմոկրատները բաց թողին թուղեիկ, վոր կոչ եր անում ձայն տալ սոց-դեմ. բլիշի թեկնածուներին, վորոնց թվում կար Պրոկոֆիյ Ապրասիոնով Զափարիսին:

Ըստ Կուբանի Մարդային Ժանդարմական Վարչության պետի աղենատուրային տեղեկությունների, վորոնք վերաբերում են 1911 թ. հոկտեմբեր ամսին, Պրոկոֆիյ Զափարիսին Տուսովետեյում ղեկավարել է սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը, վորտեղ նա ապրել է Գոգուսով անուն կրող անցադրով:

1912 թվի հունիսի 16, 17 և 18-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած սոցիալ-դեմոկրատ բայլչեիկներին շատ կարևոր ժողովներ, վորոնց ի միջի բայց մասնակցում եր Բազլից յեկած բայլչեիկների լիդեր Զափարիսին:

Ըստ ռալոնի աղենատուրային տեղեկությունների, վորոնք վերաբերում են 1912 թ. ոգոստոս ամսին Թիֆլիսում, սոցիալ-դեմոկրատական բողմ են 1912 թ. ոգոստոս ամսին Թիֆլիսում, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակ, վորալլչեիկներին կադմակերպության մեջ կադմվեց մարտական խմբակ, վոր Բազլի բայլչեիկների ղեկավարությամբ իր միջոցներն ավելացնելու համար պատրաստում եր ինչ վոր կողպուտ: Այդ խմբակում գլխավոր մասնակցություն ուներ Բազլի սոցիալ-դեմոկրատ Պրոկոֆիյ Զափարիսին, վորն արտաքսված եր Բազլից և այդ ժամանակ անյեղալ ապրում էր Կովկասում:

Ըստ նույն տեղեկությունների, վոր վերաբերում են 1914 թ. հունիս ամսին, վարչական աքսորից վերադառնալով, Թիֆլիս յեկավ այդ սոց-

գեմոկրատ բայչէիկը: Նա Թիֆլիսում տեսնվեց սոց. — դեմ. բայչէիկներէ լիդեր Սերգէյ Թավդիշվիլու հետ, վորի ասելով նա հոսիսի կեսերին հրաւիրեց Բեկյան (բայչէիկյան) խմբակի ժողով, վորտեղ Ալլոշա Զափարիան ինչ վոր զեկուցում արեց:

Իրոք այդ ժողովը կայացաւ նույն ամսի 27-ին ֆունկիուլորում Ալլոշա Զափարիանի մասնակցութեամբ, վորը հաղորդեց, թե ինքը մտադիր է Թիֆլիսում ստեղծել Բեկյան ամուր կազմակերպութեան և միացնել այն նախ հայկական սոց. — դեմ. խմբակի, իսկ հետո մենչէիկներին հետ:

Նույն ամսի 31-ին յերեկոյան Թիֆլիսի առևտրական ծառայողներին նորարաց ակումբի ամբարայն շէնքում Ալլոշա Զափարիանի մասնակցութեամբ տեղի ունեցաւ Բեկյան խմբակի ժողովը, վորտեղ վերջինս հայտնեց, թե Ալեքսանդրապոլից Թիֆլիս է յեկել մի հին սոց. դեմ. իր ծանոթը, վորը խնդրել է Զափարիանի աջակցութեամբ Ալեքսանդրապոլում Բեկյան տեխնիկա կազմակերպելու համար, վորին Զափարիան պատասխանել է, թե տեխնիկան կազմակերպվելու յե Թիֆլիս քաղաքում ամբողջ Անդրկովկասն սպասարկելու համար:

Բեկյան խմբակը համախմբութեան ավեց Զափարիանի գործողութեաններին և միջոցներ ձեռք առաւ իր տեխնիկան ստեղծելու համար դրամական սեռութիւններ դանելու:

Ըստ մի այլ աղբնութեային աղբյուրի տեղեկութեաններին, Ալեքսեյ Զափարիան Բազմի սոց. — դեմ. կազմակերպութեան հայտնի լիդեր, վոր կրում է «Պակի» կուսակցական մականունը, 1914 թ. ոգոստոսին անլեզալ ապրում էր Թիֆլիսում: Նա այդ ժամանակ կապ ուներ Բազմի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան հետ և հաճախ այցելում էր Մասկովսկայա փող. № 17 տունը: Սեպտեմբերին Թիֆլիսում կազմակերպել է Բեկյան խմբի մի շարք ժողովներ, վորի համար նույն սեպտեմբերի 6-ին նրա վրա սահմանվեց արտաքին հսկողութեան «Զգուշ» կլիչկայով:

Նույն տարւոյ հոկտեմբերի 31-ին Բազմի նահանգային ժանդարմական վարչութեան պետից ստացվեց մի հեռագիր, վորտեղ հայտնում էր, թե նոյեմբեր ամսի սկզբներին Պետերբուրգում և Լիֆլանդիայում գումարվելու յե ուս. սոց. դեմ. բայչէիկներին կոնֆերանսը, վորին մասնակցելու համար Թիֆլիսից և Բազմից պատգամաւոր է ընտրված Պակիան (Զափարիան): Նկատի ունենալով վերոգրյալը, նրա գործունեութեան վրա հսկողութեանը շարունակվեց, բայց նրա Թիֆլիսից մեկնելու փաստը չհաստատվեց:

Նոյեմբեր ամսին Պետերբուրգում սոց. — դեմ. պատգամաւորներին ձերբակալումից հետո այդ առթիւ հայտնեց իր ցավակցութեանը:

1915 թվի փետրւար ամսին Բազմի սոց. — դեմ. կազմակերպութեանը նրա մոտ յեկաւ մի բայչէիկ ինտելիգենտ:

Ապրիլի 9-ին զեկաւարեց բայչէիկներին ժողովը, վորտեղ քննվում էր մայիսի մեկը տոնելու և թուրքիկ բաց թողնելու հարցը. այդտեղ նա ընտրվեց հանձնաժողովի անդամ, մայիսի մեկին թուրքիկն ավելի հաջող բաց թողնելու գործը կազմակերպելու համար: Նույն ժողովում Զափարիան զեկուցեց Թիֆլիսում «Բեկային» լեզալ որդան կազմակերպելու մասին:

Նույն տարւոյ մայիսի 4-ին Թիֆլիսում խուզարկվեց, ձերբակալվեց և յենթարկվեց դրադրութեան՝ ռազմական դրութեան մեջ հայտարարված վայրերի վերաբերյալ կանոնների 23-րդ հոդվածի կարգով:

Նույն տարւոյ մայիսի 4-ին Թիֆլիսում խուզարկվեց, ձերբակալվեց և յենթարկվեց դրադրութեան ռազմական դրութեան մեջ հայտարարված վայրերի վերաբերյալ կանոնների 23-րդ հոդ. կարգով:

Նույն թվին նա ընտրված էր ժողովրդական համալսարանների Թիֆլիսի ընկերութեան քարտուղար, վորի վարչութեանը, ըստ յեղած աղբնութեային տեղեկութեաններին, բաղկացած էր բացառապէս սոց. — դեմ. գործիչներից:

Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչութեան պետի ողնական Թիֆլիսի, Թելաւի և Սիւնիսի դավառներում:

Ռոտմիստը՝ ՌՈԶԱԼԻՈՆ ՍՈՇԱԼԻՍԿԻՅ

№ 376

12 մայիսի 1915 թիվ

Իսկականի հետ հիշտ է՝
Քարտուղար՝

ՄՏ. № 1005. 1225.

№ 1234.

9 մայիսի 1915 թ.

Բոլորովին գաղտնի

Նորին Կասերական Մեծութեան Կովկասի Փոխարքայի քաղաքացիական մասի ողնականին (հատուկ բաժին) № 52:

Ըստ հետախուզութեան

1914 թ. ապրիլի վերջերին իմ ստացած աղբնութեային տեղեկութեաններին՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցութեան բայչէիկներին Թիֆլիսի կազմակերպութեան կազմի և գործունեութեան մասին հաստատվեց, վոր կազմակերպութեան մեջ զեկաւար դերը պատկանել է վոմն Կասյանի, պարզվեց, վոր նա հաշվապահ

Սարգիս Իվանով Տեր-Գասպարյանցն է, վոր խմբի կազմի մեջ մտնում էյին հաշվապահ Մինաս Իգնատյով Մելիք-Արաղյանց, Մեշչանին՝ Գրիգորիյ Դարչին Կուրուլով, դործակատար՝ Սիմեոն Ֆոմիչ Ելիավա, Իշխանուհի՝ Կսենյա Ալեքսանդրովնա Ծուլուկին և ուրիշները, և վոր այդ կազմակերպությունը վորոշել էր 1914 թ. մայիսի 1-ի ուր բաց թողնել թուղթիկներ, վորպիսինքը պատրաստելու դործը հանձն առալ վերոհիշյալ Մելիք-Արաղյանցը:

Այդ թուղթիկների բաց թողնելը կանխելու համար ապրիլի 27-ի գիշերը յես խուզարկեցի վերոհիշյալ անձնավորություններին, վորի ժամանակ Մելիք-Արաղյանցը տեղն ու տեղը բռնվեց իր բնակարանում տպագրական շարվածքի վրա մայիսմեկյան թուղթիկներ տպագրելիս, վորի համար նա և նրա հետ կապված վերոհիշյալ անձինք ձերբակալվեցին: Այս ձերբակալությունն անշափ ազդեց կազմակերպության ազատ մնացած անդամների վրա, վորոնց ձերբակալությունը նպատակահարմար չհամարվեց ազենատուրան ձախողվելուց զերծ պահելու նպատակով, վոր կազմակերպության դործունեությունը բոլորովին դադարեց և մինչև անցած տարվա հուլիսի վերջը վոչնչով չարտահայտվեց:

1914 թ. հունիսին Թիֆլիս յեկավ, վորոշված չե, Քուլթայիսի նահանգի Ռաչա դալառի Շարդոմեթի դյուղի աղնվական «Ալյուշա» և «Ալյուշա Բալախանսկիյ» մականուն կրողը, վորն իր վրա վերցրեց բայլչեիկյան կազմակերպության հետագա ղեկավարությունը և 1914 հուլիսի 25-ին Ս. Դավիթի սարի վրա կայացած ժողովին հրավիրեց կազմակերպության ազատ մնացած անդամներին—դյուղացի Սերգեյ Թավդիշվիլուն, Մասկվայի համալսարանի ուսանող Հարություն Ակիմով Սոլովյանին և կոչկակար՝ «Ասատուրին»:

Այդ ժողովում Ալյուշա Զախարիան հայտարարեց, թե մտադիր է Թիֆլիսում ստեղծել բայլչեիկյան ամուր կազմակերպություն և աշխատել միացնել այն մենչեիկներին հետ՝ «լիկվիդատորականության» վերջ տալու համար, և ստեղծել միայն միասնական ընդհատակյա սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություն Թիֆլիսում: Ընդ վորում Զախարիան ալիլացրեց, վոր ունենալով այդ մտադրությունը, նա դնացել է Քուլթայիս, վորտեղ նրան իրր թե խոստացել են աջակցություն:

1914 թվի հուլիսի 31-ին առևտրական ծառայողների ակումբի ամառային շենքում նույն Զախարիան ղեկավարությամբ կայացավ 2-րդ ժողովը, վորին ներկա էին ընդամենը 4 մարդ:

Ժողովում Զախարիան խոսեց՝ մի սոցիալ-դեմոկրատի միջոցով Ալեքսանդրապոլ քաղաքում տեխնիկա կազմակերպելու մասին և խնդրեց ներկա յեղողներին միջոցներ ձեռք առնել դրամ հավաքելու այդ նպատա-

կի համար, վորը և նրանք խոստացան: Սակայն այս վորոշումը վոչ մի իրական ձև չստացավ:

Հետագա ժամանակամիջոցում մինչև 1915 թ. հունվարը բայլչեիկյան կազմակերպությունը վոչ մի դործունեություն ցույց չափեց: Այս տարվա հունվարին մի բնակարանում, վորի տեղը չպարզվեց, Զախարիան ղեկավարությամբ կայացել է կազմակերպության ժողովը, ներկան յեն յեղել 8 նոր հայ անդամներ և 2 հայ որիորդ, նոր անդամներից հաջողվեց պարզել միայն Սարգիս Մելիքսիթով Խանանյանցը (Խանոյան): Ժողովում Խանանյանցը կարգաց «Աշոտ»-ի բերած և Պետրոգրադից ստացված կենտրոնական Կոմիտեյի նամակ—կոչը, վոր դատապարտում էր այն բոլորին, վորոնք այս կամ այն մասնակցություն են ունեցել պատերազմին, այս կոչի վերաբերմամբ վորոշվեց տարածել այն: Այս վորոշումը չիրագործվեց:

Ապրիլի 9-ին կայացավ կազմակերպության նոր ժողովը, վորին ներկա էին՝ Ալեքսեյ Զախարիան, դյուղացի Վլադիմիր Պավլով Սուխիշվիլի, վերոհիշյալ «Աշոտ»-ը և վոմն Վասիլիյ, վորը Ռհանես Կարապետով Լազովն էր, կոչկակար Ասատուրը, յերկու հայուհիներ, վորոնք ներկա էին հունվարի 11-ի ժողովին, ընդամենը 15 մարդ, վորոնց ով լինելն ստալթա ստուգված չե:

Ալեքսեյ Զախարիան նախաձեռնությամբ հարց դրվեց մայիսի մեկին մի կոչ բաց թողնելու մասին, ըստ վորում, վորոշվեց. չնայած աննպատակ պայմաններին, ձեռք առնել բոլոր միջոցները հիշյալ կոչը բաց թողնելու համար. կոչ կաղմելը հանձն առալ Զախարիան, իսկ կոչը տպագրելու և տարածելու տեխնիկական կողմի պատրաստությունը հանձնարարվեց Սերգեյ Թավդիշվիլուն և մի հայի, վորը ժողովին բերել էր Պետական Դումայի սոցիալ-դեմոկրատական Փրակցիայի ղեկավարացիայի պատճենը: Կոչը հաջող կերպով բաց թողնելու համար ընտրվեց մի հանձնաժողով, վորի մեջ մտան Զախարիան, Սերգեյ Թավդիշվիլի, մի հայուհի, հայ «Վասալին» և վերոհիշյալ հայր, վորը ժողովին բերել էր ղեկավարացիայի պատճենը:

Քանի վոր այդ ժողովի ձերբակալությունն ինչպես և կազմակերպության անդամների լիկվիդացիան մայիսի մեկից ստալ կարող էին անդրադառնալ ազենատուրիայի դրություն վրա, ուստի յես անհրաժեշտ համարեցի նկատի ունենալով, վոր հնարավոր է յերեան բերել կոչերի տպագրության տեղը, արտաքին և ազենատուրային հետապնդության մի ջոցով, հսկողություն սահմանել Զախարիանի և Վասիլիյի վրա և նրանց առնչությամբ պարզել նաև այն անձանոթ հայի ով լինելը, վորի վրա Թավդիշվիլու հետ միասին դրված էր կոչը տպագրելու պարտականությունը: Նույն այս նպատակով հսկողության տակ առնվեց նաև

Թալիզիլիլու բնակարանը: Սակայն, չնայած այս միջոցներին, չհաջողվեց պարզել հայի ով լինելը, իսկ կոչի տալագրության տեղը պարզելու և այդ դործը վարող կազմակերպության անդամներին գտնելու համար ուղարկված ազենտուրայի միջոցով միայն ապրիլի 30-ին պարզվեց, Վոր թուցիկներն արդեն տալված են միայն ուսուցիչներին լեզվով և այդ որը պետք է տարածվեն կազմակերպության անդամների մեջ, և, Վոր թուցիկները տարածելու յե հայ կոչկարար «Ասատուր»-ը, Վոր մասնակցել է կոպենհագենի կուսակցական համագումարին:

Հետագա հետազոտությամբ հաջողվեց պարզել, Վոր Ասատուրն ինքը չի տարածել թուցիկները, այլ մի անձանոթ հայ յերիտասարդի միջոցով:

Այդ հայի ով լինելն առայժմ ստուգված չէ, իսկ «Ասատուր»-ը պարզվեց, Վոր կոչկարար Մկրտիչ Ստեպանով կախոյանցն է:

Նկատել ունենալով ազենտուրայի նրանց մոտիկ լինելը, Վորի ոգնությամբ հաջողվեց վորոշել նրանց ով լինելը, ներկայումս նրանց խուզարկելն ու ձերբակալելն առայժմ հնարավոր չի դառնում: Ուստի այժմ ջանք է թափվում պարզելու կոչերի տալագրության տեղը և տեղն ու տեղը բռնելու նրանց կոչ տալագրելու նոր փորձ անելու դեպքում, յեթե նման մտադրություն չլինի, և այնպիսի պայմաններում, վորոնք ապահովեն ազենտուրան ձախողությունից:

Ազենտուրայի միջոցով հաջողվեց վերցնել 300 որինակ կոչ («Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության Թիֆլիսի կազմակերպության» անունից հրատարակված թուցիկներ), վորոնցից 3 որինակ ներկայացնում են սրան կից:

Գանի վոր կոչեր տարածելը վորոշված է միայն մայիսի մեկի որը, ապա յես մայիսի մեկի նախորդ գիշերը խուզարկեցի կազմակերպության անդամներ խանոյանին և Լագովին: Բացի դրանից՝ կանխորոշված էր խուզարկել և անպայման ձերբակալել կազմակերպության ղեկավար Ալեքսեյ Զախարիձեյին, կուսակցական կեղծ անունը «Պակիա», բայց նրան հաջողվեց գտնել միայն մայիսի 4-ին, յերբ նա խուզարկվեց և ձերբակալվեց: Այս անձնավորությունների մոտ խուզարկությամբ հանցավոր վորչինչ չգտնվեց: Լագովը ձերբակալված էր, իսկ խանոյանը ազենտուրային նկատառումներով ազատ է թողնված:

Կազմակերպության ազատ մնացած անդամների վրա հսկողությունը չարունակվում է:

Բայլեկներին Թիֆլիսի կազմակերպության վրա ազենտուրային հսկողության հետ միաժամանակ ազենտուրային հսկողություն է կատարվել նաև սոցիալ-դեմոկրատ մենչեիկների Թիֆլիսի կազմակերպու-

թյան վրա, Վորի անդամները նույնպես նպատակ էյին դրել մի կոչ բաց թողնել 1914 թվի մայիսի մեկի որը, Վորի տալագրության համար Թիֆլիսից Գուրթայիս մեկնեց, Ֆիլիքներին հսկողության տակ, Մղնախի բնակիչ Վարդո Ալեքսանդրով Աթոյելը, վորը Գուրթայիսից վերադառնալիս իմ պահանջով ձերբակալվեց կայարանում և նրան պատկանող չեմոդանում գտնվեց նոր տալագրված կոչից 4500 որինակ:

Հետագա հսկողությունը, վոր կատարված է մինչև վերջին ժամանակներս, հնարավորություն տվեց պարզելու, վոր Մարգարյին Կոմիտեյին, Վորի անունից հրատարակված են Աթոյելի մոտ գտնված կոչերը, և Վորի կազմը լրացվում էր նոր անդամներով, պատկանում են՝ սարկավազի վորդի Սիլվեստր Վիսարիոնով Զիրլաձե, Գուրթայիսի նահանգի Ողուրդեթի զալաւի դուռացի Նոյմիդիդի Նոմերիկին—կեղծ անունը «Նոմիդուր», նույն զալաւի դուռացի Նոյ Վիսարիոնով Ռամիշվիլին—կուսակցական կեղծ անունը «Պյոտր», հայ ուսուցիչ Արամայիս Հարությունով Յերգնկյանցը—կուսակցական կեղծ անունը «Ալֆրեդ», յերգնկյալ հավատարմատարի ունական Կիրիլ Յոսիֆովիչ Նիմիձե և Գուրթայիսի նահանգի դուռացի Պյոտր Պալուվ Գեկելիլի:

Մենչեիկներին կազմակերպությունը հրատարակում է իր լեզալ վրացերեն լեզվով «Տանամեդրովե-Ադրի» (ժամանակակից միտք) թերթը, վորի ղեկավարությունը գտնվում է Ողուրդեթի քաղաքացի Սիմեոն Իվլիանով Յիսոմելիձեյի ձեռքին:

Պատերազմն սկսվելուց առաջ և նրա առաջին ամիսներին մենչեիկներին Թիֆլիսի կազմակերպությունը հրաժարվեց հակահառավարական վորեն գործունեյությունից, բայց հետո Պետրոգրադից Պետական Դումայի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայից ստացված ղերեկտիվներին աղգնության տակ—կազմակերպության մեջ սկսում են ձայներ լսվել պատերազմի դեմ աղետացիա մղելու անհրաժեշտության մասին և կոչ ուղղելու վրացի աղգաբնակությանը՝ չմասնակցելու վրացական կամավորական խմբերի կազմությանը:

Այս կոչերը բաց չթողնվեցին:

Այնուամենայնիվ պատերազմի հանդեպ իրենց վերաբերմունքը հրապարակով արտահայտելու ձգտումը չվերացավ մենչեիկների միջից մինչև ամենավերջին ժամանակներս և նրանք վորոշեցին մայիսի 1-ի որը մի կոչ բաց թողնել յերեք լեզուներով:

Այս մասին ինչպես և այն անձնավորությունների մասին, վորոնք կարող էյին մասնակցել կոչի հրատարակության տեխնիկային, տեղեկություններ ստանալուց հետո հսկողություն սահմանվեց այդ անձանց վրա—նրանց ձերբակալելու նպատակով, թուցիկներին տարածումը տեղեկատվելու խափանելու համար: Սակայն կոչի հրատարակման և տա-

բաժման մասնակիցները վերաբերյալ ազենատուրային առաջին ցուցմունքը չհաստատուից վրոչ արտաքին և վրոչ էլ ազենատուրային հսկողութեամբ

Նկատելի ունենալով այդ, իմ կողմից միջոցներ ձեռք առնելիցին ուժեղացնելու ազենատուրային լուսաբանութեամբ, վերը հաջորդեց կատարել միայն ապրիլի 26-ին, յերբ կատարյալ արժանահավատութեամբ հաստատուից, վրոչ արդեն տպագրված և Գուրթայիս ու Բաթում ուղարկված կոչերի հրատարակութեան և տարածման դործը ղեկավարում և վերահիշյալ Սիմեոն Իվլիանով Միոմելիձեն, իսկ նրա անմիջական ոգնականն և Զինգեր ընկերութեան գործակալ հայ Նիկոլայ Յեզորով Շահնազարովը, վրոչ տպագրված թուղթիկները սլահում և ինչ վրոչ վրացի ղերձակի արհեստանոցում, կարծեմ, Սուղերնայա փողոցում:

Այս տեղեկութեանները լիովին հաստատուիցին և Շահնազարովի վրա կատարված հսկողութեամբ պարզից, վրոչ վերահիշյալ ցուցմունքը ղերձակի արհեստանոցի մասին վերաբերում և ղերձակ Ռաժդեն Սեմյոնով Զգամածեյի արհեստանոցին, Սուղերնայա փող. № 30 տուն:

Բանի վրոչ Թիֆլիսում թուղթիկների տարածումը պետք և կատարվեր մայիսի մեկի առաջինից, ապա մայիսի մեկի նախորդ ղերձերը և մայիսի մեկի վաղ առաջինից խուզարկելիցին Վլադիմիր Պետրով Մարտագովը, Յոսի Դիմիտրիյևի Մակեդոնսկին, Յեզորով, վրոչ նույն ինքն Դրիզորիյ Նոգածեն և և Գասպար Սորոմոնով Հարությունովը, վրոչնց ըստ ազենատուրային տեղեկութեանների հանձնարարված էր կոչերի տարածումը:

Խուզարկութեանները նրանց բնակարանում ապարդյուն յեղան:

Յիոմելիձեն և Շահնազարովը չեյին կարող խուզարկութեան յենթարկվել ազենատուրային ձախողութեան յերկյուղից: Նրանց խուզարկութեանը և ձերբակալութեանը կերպագործվեն նայած ազենատուրային հետադա հսկողութեան արդյունքներին և իրանց Մարգային Կոմիտեյի գործունյա անդամներին—Յոմելիձե, Ռամիշվիլի և Զիրլաձեյի ձերբակալութեան ժամանակին: Սրանք չարունակ չըջագայում են Անդրկովկասում և մեծ մասամբ ապրում են անլեզալ: Այժմ ստուգված և, վրոչ Յոմելիձեին հաճախ լինում և Թիֆլիսում, վրոչնոց իմ կողմից միջոցներ են ձեռք առնված ձերբակալելու նրան հինց առաջին հնարախորութեան ղեպքում, իսկ Ռամիշվիլիին ապրում և Բազմում: Նրա մասին յես հաղորդել եմ Բազմի Նահանգային Ժանդարմական Վարչութեան պետին:

Կովկասյան մարգային Կոմիտեյի անունից մենչեկիկների հրատարակված կոչերը, վրոչնցից 3 որինակ սրան կից ներկայացվում են, նույնպես, Թիֆլիսում տարածված են շատ աննշան քանակութեամբ:

Վերոգրյալի մասին ղեկուցելով ձերդ ղերպադանցութեանը, պատիվ ունեմ ավելացնելու, վրոչ ազենատուրային հսկողութեանը մենչեկիկյան կազմակերպութեան վրա վերահիշյալ նպատակով չարունակվում է:

Առգիր «ՌՄԴԻԿ Թիֆլիսի կազմակերպութեան» կոչի 3 որինակ և «Կովկասյան Մարգային Կոմիտեյի» կոչից, յերեք որինակ:

Ստորագրեց ղերպապետ՝ ՊԱՍՏՐՅՈՒԼԻՆ

Արխիվ ֆ. № 36. Գ. № 3147.

Եջ 111=14.

ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ № 11

1915 թվի մայիսի 11-ին, Թիֆլիս քաղաքում, յես, Ժանդարմներ Սեմյոնով Կորպուսի Ռոտմիստր Ռոզալիոն Սոչալսկիս, Պետական կարգի և հասարակական անդորրութեան պահպանութեան միջոցների վերաբերյալ որենտորութեան հիման վրա, Բարձրագույն հաստատված 1881 թվի ոգոստոսի 14-ին, հարցաքննեցի, վրոչ ի լրացումն սույն մայիսի 4-ի իր բացատրութեաններին՝ հայտնեց—կոչվում եմ Պրոկոֆիյ Ապրավիմով Զախարիձեն, ինձ ներկայացված գրութեանը վրացերեն լեզվով, նայված № 5. կետ 1. արձանագրութեան մեջ, Ռաչայի Գավառի Բարի Դյուլի այն գյուղացիների ցուցակն է, վրոչնք իմ հորեղբորդի Նիկոլայ Գալախտիսնովից Զախարիձեյից գնել են մի հողամաս, ըստ վրոչնոց այդ գրութեանը, բացառութեամբ ուղղումների, վրոչ արել եմ յես, ղերված և մորս կողմից: Նիկոլայ Զախարիձեն ապրում և Ռաչայի գավառի Շարդոմեթի գյուղում:

Ինձ ներկայացված նամակը, քննված № 9, արձանագրութեան 2-րդ կետի մեջ, յես գրել եմ Մեծ Ուսույուդ քաղաքից իմ կնոջը: Բազու յեղած Ժամանակս, յերբ յես պրոֆեսիոնալ Միութեան քարտուղար եյի, յես ճանաչում եյի նամակում հիշված Սեվյուրգիևին, վրոչնոց բանախորի: Դա նրա իսկական աղանդունն է և ինձ հայտնի չե, թե ինչ աղանդունով և նա ապրել առաջ:

Այն մասին, վրոչ Սեվյուրգիևը առաջ ապրել և անլեզալ կերպով Բազու քաղաքում, յես իմացա նրա Մոսկովայի բանախոր ինձ գրած նամակից: Վրոչնք ինձ հայտնի յե, նա նամակում նկարագրված գործի հաճար գատապարտված էր բանտարկութեան կալանավորական բաժանմունքում:

Ցուցմունքներն ինձ կարդացված են՝ Պրոկոֆիյ Զախարիձեն Ռոտմիստր Ռոզալիոն Սոչալսկի

Արխ. ֆ. № 36. Գրք. № 3153

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

Դրամական մուծումներ կատարող անձանց ըստ Թիֆլիսի ժողովրդական հաժարարանների ընկերության անդորրագրերի դրժույկի, վոր դանված և Պրոկոֆիյ Ապրատինով ԶՍՓԱՐԻՉԵՅԻ մոտ կատարված խուզարկության ժամանակ:

№ Գ.	Ազգանուն, անուն հայրանուն	Բնակավայր	Ծանոթություն-ստուգում
1	Կախյան Մկրտիչ Ստեփանով	Խոջիվանքի փող. № 14.	ԿԱՆՈՑԱՆՑ ՄԻԿՏԻՉ ՍՏԵՓԱՆՈՎ, 38 տարեկան Թիֆլիսի նահ. և դավառի Սաղարեջո դյուղի բնակիչ, կոչվակար, կուսակցական մականուն «Ասատուր», հակոդության մականունը «Ռաչալի»: 1914 թ. յեղել և կոչվակար բանվորների պրոֆեսիոնալ ընկերության վարչության նախագահ, ապրում և Խոջիվանքի փողոցի № 14 տանը:
2	Կարակոչյանց Շավարշ	Յելիզավե-տրնսկայա № 44	ԿԱՐԱԿՈՇՅԱՆՑ ՇԱՎԱՐՇ 21 տարեկան, պարսկահայատակ, աշխատավոր, ապրում և Յելիզավետրնսկայա փողոցի № 44 տանը, վարչության գործերով չի անցել:
3	Ալվարյան Հարություն	Միխայլովսկի պրոսպ. № 88	ԱԼՎԱՐՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆՈՎ, 26 տարեկան, Ախլեսա քաղաքի բնակիչ, կոչվակար, ապրում և Միխայլովսկի պրոսպ. № 88 տանը, վարչության գործերով չի անցել:
4	Դուլոյան Աբրահամ	Դավիդով-սկայա № 53	ԴՈՒԼՈՅԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՈՎ, 21 տարեկան, պարսկահայատակ, «Հորեղուն» հայկական թերթի ժուրնալիստ, ապրում և Դավիդովսկայա փող. № 53 տանը: վարչության գործերով չի անցել:
5	Բեջանյան Հակոբ Մրնայի	Արծրունի-յի փակայա № 10	ԲԵՋԱՆՈՎ ՀԱԿՈԲ ՄԻՐՁԱՋԱՆՈՎ, 29 տարեկան, Կովկասյան Պալատի տախճանավոր, նախկին ուսուցիչ, ապրում և Արծրունի փակայա փող. № 10 տանը: Յելիչ և 1914 թվթ. նոյեմբերի 18-ին Յելիզավետպոլ քաղաքից: Պետրոգրադի Պահուստի Բաժանմունքի Պետի 1914 թ. հունիսի 14-ի № 12896 հաղորդագրության համաձայն բայլեիկների լեզու բրգան «Պրավդան» ուղարկվում և այս հասցեյով Յելիզավետպոլ, Կրեչչեն փող. № 101 ՀԱԿՈԲ ԲԵՋԱՆՅԱՆ:

№ Գ.	Ազգանուն, անուն հայրանուն	Բնակավայր	Ծանոթություն-ստուգում
6	Յարեկիևիկա Սոֆիա Գերասիմովնա	Բազարնայա № 5	ՅԱՐԵԿԻԻՅԵՎԱ ՍՈՖԻԱ ԳԵՐԱՍԻՄՈՎՆԱ, 23 տարեկան, չինովնիկի աղջիկ, ապրում և Մեծեվայա փող. № 14 տանը: 1914 թվթ. Ս.—Դ. կուսակցության մեջ, անցել և հակոդության տակ «Որամայա» մականունով:
7	Լազով Ովանես Կարապետով	Մեծեվայա № 23	ԼԱԶՈՎ ՈՎԱՆԵՍ ԿԱՐԱՊԵՏՈՎ, Ախալցխա քաղաքի բնակիչ, Բեկյան խմբի անդամ «Վասիլի» կեղծանունով, հակոդության մակա, նունը «Մեհաններ» Զերբակոված և:
8	Շերեշով Զախարի Ալեքսանդրով	Գրուզին-սկայա № 31	ՇԵՐԵՇՈՎԻՔԻ ՇԱԽԱՐՈ ԱԼԵՔՍԱՆՈՎ, 19 տարեկան, Թիֆլ. նահ. կուսիս դյուղի բնակիչ, հայ-լուսավորչական ծառայում և Անդր-յերկաթուղիներում ապրում և Գրուզինսկայա փող. № 31 տանը, վարչության գործերով չի անցել: Հիշյալ տանն ապրում և չստուգված մի յերկտասարդ կոչվակար, հակոդության մականունը «Պողբիտել» Շխյանի արհեստանոցում, տ. № 8 Գանովսկայա փողոց:
9	Հարությունով Ալեքսանդր Արտեմյեով		ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱՐՏԵՄԵՅԵՎ 30 տ. Ղազախի դավառի Չամբարի դյուղի բնակիչ—տուկտրական, ապրում և Արխիլեյ Նրբափողոցի № 10 տանը: վարչության գործերով չի անցել: Հիշյալ տանը հաճախում էր ԼԱԶՈՅԱՆԸ «Մեհաններ»:
10	Վարդանյան Աղասի Տարառով	Հայկական Սեմինարիա	ՎԱՐԴԱՆՈՎ ԱՂԱՍԻ ՏԱՐԱՍՈՎ, 31 տարեկան, հայկական Ներսիսյան հոգևոր դպրանոցի անտեսական մասի վարիչ: Ապրում և գործանոցի շենքում: վարչության գործերով չի անցել:
11	Գրիգորյան Հայկ Կարապետով	Միխայլով-սկի պր. № 82	ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՀԱՅԿ ԿԱՐԱՊԵՏՈՎ, 19 տարեկան, Յելեանի նահանգ, Ալալամս դյուղի, գերծակ յինթավարպետ, ապրում և Միխայլովսկի պրոսպ. № 82 տանը: վարչության գործերով չի անցել:
12	Գոգալով Ռուբեն Իսահիով	Գրուզին-սկայա № 6	ԳՈԶԱԼՈՎ ՌՈՒԲԵՆ ԻՍՈՒՀԻՈՎ, 24 տարեկան, Գորիի Գավառի Ախլեսալի դյուղի բնակիչ, ապրում և Գրուզինսկայա փող. № 6 տանը: վարչության գործերով չի անցել:

№ Ը. Կ.	Ազգանուն, անուն հայրանուն	Բնակավայր	Ծանոթություն-ստուգում
13	Սուլաձե Իվան Լեվանով	Անտոնով- սկայա № 34	ՍՈՒԼԱԶԵ ԻՎԱՆ ԼԵՈՆՏՅԵՎ, 25 տարեկան, Բաջաթի դավառի Բարի դյուղի բնակիչ, Կով- կասյան Սպարական անտեսական ընկերության ճառագող: Ապրում է Անտոնովսկայա վոդ. № 34 տանը, 1913 թ. հուլիսի 15-ին ուրիշ անձանց թվում ստորադրել է Անդրկովկաս- յան Սպարական անտեսական ընկերության վարչությանն ուղղված դիմումը՝ ավելացնե- լու աշխատավարձը և բարելավելու Կովկաս- յան Սպարական տնտ. ընկերության կոչակա- րանոցի ներքին կարգուկանոնը:
14	Ջանջուղազով Յեղիշե Արշակով	Յեղիզավե- անսկայա № 44	ՋԱՆՋՈՒՂԱԶՈՎ ՅԵՂԻՍ ԱՐՇԱԿՈՎ, 23 տա- րեկան, Բորչալու դավառի դյուղացի, աշխա- տավոր, ապրում է Յելիզավեանսկայա վոդ. № 44 տանը: Վարչության գործերով չի ան- ցել:
15	Գոգելիա Գոմենտի Սիմոնով	Կրյաժնի նրբ. № 71	ԳՈԳԵԼԻԱ ԴՈՄԵՆՏԻ ՍԻՄՅՈՆՈՎԻՉ, 34 տարեկան, Ողորդելի դավառի Ամաղեբա դյուղի բնակիչ կոչակար: Ապրում է Պրյաժ- նի նրբանցքի. № 71 տ.: Ստորադրել է Կով- կասյան Սպար. տնտ. ընկերության վարչու- թյան տրված դիմումը, խնչդեռ և ՍՈՒԼԱ- ԶԵՆ:
16	Հովսեփյանց Մկրտիչ Արսենով	Բազրատին- սկայա № 20	ՀԱԿՈԲՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՍԵՆՅԵՎ, 20 տարեկ. Յերեանի նահ. Նախիջևանի դավ. դյուղի բը- նակիչ, ապրում է Բազրատինովսկայա վոդ. № 20 տանը: Վարչության գործերով չի ան- ցել:
17	Թավերիձե Յա- կինա Պավով	Միխայլով- սկի պր. № 88	ԹԱՎԵՐԻԺԵ ՅԱԿԻՆՏ ՊԱՎԼՈՎ, 24 տարե- կան, Ողորդելի դավառի Խվարբելի բնակիչ կոչակար, ապրում է Միխայլովսկի պրոտ- առելատի № 88 տանը: Վարչության գործերով չի անցել:
18	Մորչիլաձե Լավրեն- տի Ալեքսանդրով	Ուլինսկայա № 4	ՄՈՐՉԻԼԱԶԵ ԼԱՎՐԵՆՏԻ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐՈՎ, 21 տարեկան, Գորբի դավառի Կովթիսեթ դյուղի բնակիչ, կոչակար, ապրում է Ու- լինսկայա վոդ. № 4 տանը: Վարչության գործերով չի անցել:

№ Ը. Կ.	Ազգանուն, անուն հայրանուն	Բնակավայր	Ծանոթություն-ստուգում
19	Դոնդուցազովի Դեմիդ Զախարով	Կիրոնայա № 21	ԴՈՆԴՈՒԶԱՇՎԻԼԻ ԴԵՄԻԴԻ ԶԱԽԱՐՈՎ 41 տարեկան, Թիֆլիսի քաղաքացի, անտեսական ապրում է Միխայլովսկի պրոտ. № 90 տա- նը: Վարչության գործերով չի անցել:
	Տրուսնեկ Պավել Վասիլյևի	Միխայլովսկի № 88	ՏՐՈՒՏՆԵՅԵՎ ՊԱՎԵԼ ՎԱՍԻԼՅԵՎ, 18 տա- րեկան, Թիֆլիսի նահ. Գալիցին դյուղի բը- նակիչ, կոչակար: Վարչության գործերով չի անցել:
21	Մեշտազովի Ալեք- սանդր Յիլալբով	Բերուտով- սկայա № 48	ՄԵՉՏԱՇՎԻԼԻ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ԵՄԻԼՈՒԲՈՎ, 16 տարեկան, Գորի քաղաքի բնակիչ, հայ- լուսավորական, կոչակար, ապրում է Բե- րուտովսկայա վոդ. № 48 տանը:
22	Չոգրիզովի Միխայ- լի Իսահանով		ՉՈՂՐՈՎ—ՉՈՂՐԻՇՎԻԼԻ ՄԻԽԱՅԻԼ ՍՈ- ՍՅԵՎ—ԻՍԱԽԱՆՈՎ, 61 տարեկան, Սյունի քաղա- քի բնակիչ, հյուան, ապրում է ճառագո- նակայա վոդ. № 6 տանը: Հայտնի չէ 1904 թվից վորդեա ս. դ. կազմակերպության աչքի ընկնող գործիչ: 1904 թ. աքսորվել է Իր. կուսակի նահանգը: 1907 թ. յենթարկվել է ձեմական հարցաքննության ս. դ. գործով, բայց արդարացվել է դատարանի կողմից: Հսկողության մականունը «Սաալյար»:
23	Ռամիզովի Իրակլե Իվանով		ՌԱՄԻՇՎԻԼԻ ԻՐԱԿԼԻ ԻՎԱՆՈՎ, 53 տարե- կան, Ողորդելի դավառի բնակիչ՝ ապրում է Եղնիվականների դիմադրայի տանը՝ Վախե- յում: Ս.-Դ. Թիֆլիսի «Մավալի» սպառողա- կան ընկերության վերատուգիչ հանձնաժողո- վի անդամ:
24	Ջաբարիձե Պրոկո- ֆի		ՋԱԲԱՐԻԶԵ ՊՐՈԿՈՅԻՅ ԱՊՐԱՍԻՈՆՈՎ, Բուխարյի նահանգի Ռաշա դավառի աղնիա- կան, Բեկային խմբի կեկավար, հսկողության մականունը «Ատա-լոմին»: Չեղբակաված է:
25	Բակրաձե Յեկա- տերինա		ԲԱԿԱՐԱԶԵ ՅԵԿԱՏԵՐԻՆԱ ՄԱԼԱԲՅԵՎՆԱ, հասցեների սեղանի տեղեկանքի համաձայն Թիֆլիս քաղաքում ապրելը արձանագրված չէ: Վարչության գործերով չի անցել:

Ճ Ի Հ Մ Ե

Ռոստիսլո (Ստորագրություն)

Արխիվ. ֆոնդ № 36. Գ. № 3147. ԿՃ 129-130.

Ս. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ

(Կենսագրական տեղեկություններ)

Ստեփան Գեվորգի Շահումյանը ծնվել է 1878 թվի հոկտեմբերի 1-ին Թիֆլիսում, վաճառականի ընտանիքում:

Հինգ տարեկան հասակում նա արդեն հաճախում էր պանսիոն: Այնուհետև Շահումյանն ընդունվեց ռեալական դպրոցը, վերապես ցույց տվեց մեծ առաջադիմություն: Դեռևս դպրոցի չորրորդ դասարանում նա աշակերտների շրջանում վայելում էր մեծ արդեցություն և հեղինակություն: Նա մասնակցում էր աշակերտական անընդալ կազմակերպություններին և խմբագրում էր «Ծիածան» ժուրնալը, վերը հրատարակվում էր աշակերտների մի փոքրաթիվ խմբի կողմից: Այս թերթը լույս էր տեսնում հայերեն լեզվով, ստվում էր խմբագրախումբով և ուներ սոցիալիստական դոկտրինորում:

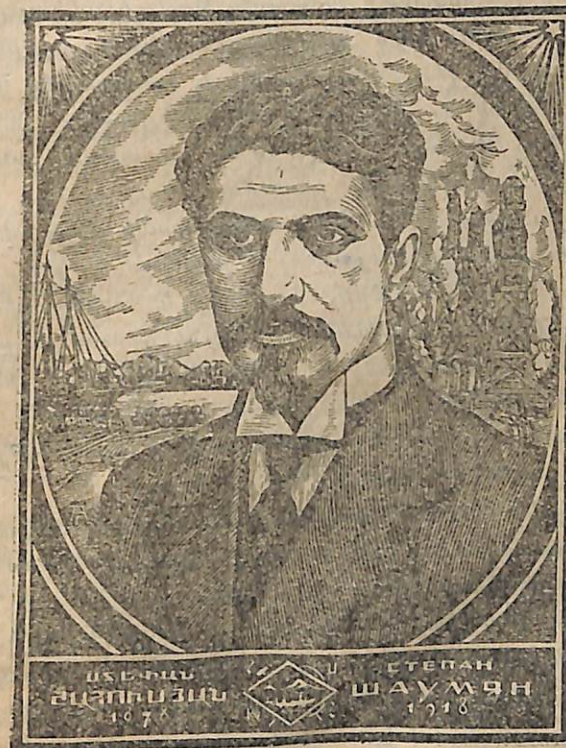
Ահա՛ ճիշդ երրորդ դասարանից նա մասնավոր դասերից ստացած կոպեկներով ոգնում էր իր ընտանիքին, վերը գտնվում էր նյութական ծանր դրություն մեջ:

1898 թ. ընկ. Ստեփանը ավարտում է ռեալական դպրոցը, իսկ հաջորդ տարին ընդունվում է Ռիգայի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը: Բայց նյութական ծանր վիճակն ստիպում է նրան ժամանակավորապես թողնել ուսումը: Նա գալիս է Թիֆլիս և աշխատում վորպես «Նովոյե Որոդենիյե» լրագրի սրբագրիչ:

Միայն 1900 թվին ընկ. Ստեփանին հաջողվում է վերադառնալ ուսումը շարունակելու:

Այս շրջանի մասին ընկ. Կարինյանն ասում է՝

Դա ուսանողական կազմակերպությունների ամենաուժեղ դարձացման շրջանն էր: Ուսանողների շարժումը համակված էր հեղափոխական գեմոկրատական վոգով, վորին մեծ չափով նպաստում էին բանվորական զործադուհները և ցույցերը: Պոլիտարիատի ակտիվությունը գեպի ձախ էր մղում ուսանողության ամենաչքավոր տարրերը, վորոնց զգալի խմբերը գտնվում էին պոլիտարիատի գիտական թեորիայի մարքսիզմի հարաճուն արդեցություն ունեցող:

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ
(1878—1918)

Մարքսիստական ուսանողական խմբակներ կային նաև Ռիդայում, և Շահումյանը պեղական ուսանողական սոցիալ-դեմոկրատական կադմակերպության ամենաակտիվ անդամներից մեկն էր: Հեղափոխական ուսանողության առաջին համառուսական համագումարում նա ներկայացուցիչ էր Ռիդայի Պոլիտեխնիկումի սոցիալ-դեմոկրատական կադմակերպության կողմից:

Այսպիսով այդ ժամանակ Շահումյանի ուղին արդեն վորոշված էր վերջնականապես:

Շահումյանը չկարողացավ ավարտել Պոլիտեխնիկումը: Շատ չուտով, զրեթե համագումարից անմիջապես հետո ադմինիստրացիայի վորոշումով նա արձակվեց ինստիտուտից և արտաքսվեց Կովկաս: Շահումյանն այս անգամ էլ յերկար չմնաց Թիֆլիսում: 1902 թվին մենք նրան տեսնում ենք Բեռլինում, վորտեղ նա հասարակական-տնտեսական գիտությունների և մարքսիզմի ուսումնասիրությանն և ձեռնարկում: Այստեղ նա ընդունվում է Բեռլինի համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետը, պետական գիտությունների բաժնում և յերկու տարի շարունակ աշխատում է Շմոլլերի, Վադեների և Տնտեսագիտության այլ ներկայացուցիչների սեմինարիաներում: Ունկնդրելով բուրժուական դիտության հիշյալ պրոֆեսորներին, Շահումյանը բնավ չենթարկվեց իր պրոֆեսորների տնտեսական դրույթների ազդեցությանը: Այդ ամբողջ նյութը նա գիտում էր վորպես գիտական հիմք պատմության մարքսիստական հիմնավորման համար:

Բեռլինում Շահումյանը ծանոթանում է դերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի տեսաբաններ՝ Կաուցկու, Հենրիխի, Կուսովի, Ֆր. Մեբինգի և Եգուարդ Ֆուկսի հետ:

Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի աջ թևի ռևիզիոնիզմի դեմ մղած պայքարն անխուսափելիորեն «ձախ» և հեղափոխական գունդում էր տալիս հիշյալ խմբի դրական-քաղաքական բոլոր յելույթներին: Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատների շրջանում Շահումյանին լավ էյին ճանաչում: Նա հաճախ էր լինում մարքսիզմի տեսաբանների այդ հավաքույթներին և թե այն ժողովներին ու միտինգներին, վորոնք Բեքեյի մասնակցությամբ տեղի էյին ունենում Բեռլինի բանվորական թաղերում:

Արտասահմանում անց կացրած տարիները կոփեցին Շահումյանի տեսական աշխարհայացքը և նա վերադարձավ Անդրկովկաս վորպես վերջնականապես կադմակերպված հեղափոխական մարքսիստ: Արդեն ՌՍԴԲԿ Լոնդոնի համագումարից (1903 թվին) Շահումյանն ակտիվ բայշելի-ֆրակցիոններ էր: Հայրենիք վերադառնալով, նա վորպես բայշելի ձեռնամուխ է լինում կուսակցական-կադմակերպչական աշխատանքի Թիֆլիսում:

1909 թ. վերաբերող ըստ նման տեղեկությունների նա յեղել է ՌՍԴԲԿ Բազմի կադմակերպության լիդեր և, վորպես այդ կուսակցության պատվիրակ, մասնակցել է Լոնդոնի համագումարին: Իսկ ապրելով Թիֆլիսում, նա հրատարակում էր «Ռարոչիյ Լիստոկ» թերթը, վորը փակվեց վնասակար ուղղության համար:

1909 թվի սեպտեմբերին Բազմի Նահանգային ժանդարմական Վարչության պետն ստացել է ազենտուրային տեղեկություններ, վոր Շահումյանը հանդիսանում է սոց.-դեմ. կուսակցության որդան «Պրոլետարիատ» թերթում տպված հոդվածի հեղինակը, և 1907 թվին գնացել է Լոնդոն՝ այդ կուսակցության համագումարին:

1910 թվին Թիֆլիսի պահնորդական բաժնում կային ազենտուրային տեղեկություններ, թե Շահումյանն իր մոտ պահում է կուսակցական անլիզալ դրականություն և անմիջական հարաբերություն ունի Բազմի անլիզալ տպարանում աշխատող անձանց հետ:

1910 թվի հուլիսին Բազմի պահնորդական բաժնի պետն ստացել է ազենտուրային տեղեկություններ, վոր Շահումյանի մոտ պահ է արված 150 ռ., վոր բաց է թողել ՌՍԴԲԿ կենտրոնական կոմիտեն Բազմի Կոմիտեյի տեխնիկական կադմակերպելու համար:

Նույն տարվա ապրելին Բազմի պահնորդական բաժնի պետն ստացել է ազենտուրային տեղեկություններ, վոր Շահումյանը նույն ապրելի 17-ին ներկա յե յեղել Բազմի Կոմիտեյի ժողովին, վոր տեղի յե ունեցել Բալխանում: Իսկ մայիսին ստացվել են տեղեկություններ, թե Շահումյանին կարելի յե համարել թեկնածու Բազմի կադմակերպության կողմից՝ համառուսական սոց.-դեմ. կոնֆերենցիային, վորը կայանալու յե Պետերբուրգում:

Նկատի ունենալով 1909 թվին յեղած տեղեկությունները, վոր Շահումյանը պտականում է ՌՍԴԲԿ, նա նույն տարվա ապրելի 30-ին խուզարկվեց և ձերբակալվեց Բազմում, իսկ այնուհետև յենթարկվեց դատորության ախրանայի կարգով Բազմի Նահանգային ժանդարմական Վարչության առնթեր, վորի (զբաղբության) ավարտումից հետո նույն թվի դեկտեմբերին նրա մասին դիմում կատարվեց Բազմի քաղաքապետին՝ արգելելու Շահումյանի բնակությունը քաղաքապետության սահմաններում ուժեղացրած պահպանությանը վերաբերող կանոնադրություն ուժի մեջ լինելու ամբողջ ընթացքում:

Գեդապետ՝ ՊՈՍՏՐՅՈՒԼԻՆ

1911 թվի ձերբակալությունից հետո Շահումյանն «ուժեղացած պահպանության օրենքի» հիման վրա աքսորվեց Բազմից և նրան աքսորվեց ապրել Կովկասյան իտիարքայության սահմաններում հինգ տարի ժամանակով: Նա կրկին վերադառնում է Բաղու 1914 թվին, 1913 թվին հրատարակված մանիֆեստից հետո, վորն ի միջի այլոց իրավունք եր տալիս վարչական կարգով աքսորվածներին վերադառնալ հայրենիք:

Դրանից հետո նա հաջորդաբար դրավում է հետևյալ պոստերը.—
 «Կգրում ՌԵՅԻՆ Ժողովրդական Կոմիտեաների Խորհրդի Արտակարգ
 Կոմիտար Անդրկովկասում, իսկ հետագայում՝ Անդրկովկասի Առաջին
 Խորհրդային Կառավարութան՝ Բազմի Ժողովրդական Կոմիտեաների
 Խորհրդի նախագահ (Կարիկյան) :

Մուսուլմանական սեփական թեկերի և խաների, վրացական իշխան-
ների և աղայականների և հայ բուրժուական տարրերի հետ համաձայ-
նողական քաղաքականության շնորհիվ, վոչ միայն հնարավոր չե կիրա-
ռել վորեն հեղափոխական միջոց (ինչպես որինակ—հողը գյուղացիներ-
ին տալը, արտադրության և առևտրի վրա վերահսկողություն սահմա-
նելը, և նույնիսկ վարչական հասարակ վերաբաժանումը Կովկասում
դեմստի մտցնելու համար), այլ, ընդհանրապես, ուժեղանում են հա-
կահեղափոխական դասակարգերը և սպառնում են վերջնականապես
խեղդել ևույնիսկ փետրվարյան հեղափոխութեամբ ձեռք բերված ազա-
տությունը:

Անդրկովկասյան կոմիտարիատը, սարսափելով իր վտրած քաղաքա-
կանության շնորհիվ ստեղծված անարխիայից և հակահեղափոխու-
թյունից, անդոր կերպով հրաժարվեց իր լիազորություններից: Այսպես
կոչված Անդրկովկասյան Սեյմը, վորը բացվեց 1918 թ. հունվարի 22-ին,
այդ ժաման որից հայտարարեց իր անհնարան և անուղևական լինելը:
Բացի բաղչեիկներից, վորոնք նույնիսկ արժանի չհամարեցին ներկա
լինել Սեյմում, Սեյմի գեմ արտահայտվեցին սոցիալիստ-հեղափոխա-
կանները և «Դաշնակցություն» կուսակցությունը:

Այսպիսով նույնիսկ Սեյմի գոյություն հարցը լուծվեց մենչեիկների
և մի խումբ մուսուլմանական թեկերի ձայների չնչին մեծամասնու-
թյամբ:

Մյուս կողմից, մահադական վերջովված գյուղացիությունն ա-
պստամբություն բարձրացրեց և անխա վոչնչացնում է իր խաներին,
թեկերին և աղայաթեկերին, վորոնք մինչև հիմա Կովկասյան պաշտպանո-
ղականների հետ միասին ներկայացնում էին «հեղափոխական իշխանու-
թյուն» Անդրկովկասում:

Միակ յեղն այս փակուղուց, միակ միջոցը կանխելու ազդամիջյան
պատերազմները և Կովկասի ժողովուրդների վոխաղարձ քնաջնումը,
յեթե արդեն ուշ չե, Կովկասում երկիրային իշխանություն ստեղծելն
է:

Ամբողջ Ռուսաստանում հաստատվում է թորհուրդների Հանրապե-
տությունը: Թորհրդային իշխանության համար պայքարն է սկսվում և
Կովկասում:

Դեկտեմբերին դումարված բանակային 2-րդ համադումարում հիմ-
նրված Յերկրային Թորհուրդը խափանվեց պաշտպանողականների կող-
մից և բաժանվեց յերկու մասի. նա իր մեծամասնությամբ կողմնակից
էր Թորհրդային իշխանությանը: Նույն ամսին դումարված Բանվորական
Պատգամավորների Թորհուրդների համադումարը նույնպես բաժանվեց
յերկու մասի, շնորհիվ պաշտպանողականների մեքենայություններին:

վորոնք չենին ցանկանում վորպես փոքրամասնություն մնալ: Թորհուրդ-
ների գյուղացիական համադումար չի դումարվում բուրբուլին: Չկան
համակովկասյան խորհրդային կենտրոններ, դեռ ավելին—չատ դեպ-
քեում խորհուրդներ չկան նույնիսկ տեղերում: Հեղափոխության տասն
ամիսների ընթացքում բացարձակապես վոչինչ չի արված մուսուլմա-
նական և հայ գյուղացիությանը խորհուրդների մեջ կազմակերպելու
համար: Շատ քիչ բան է արված նաև վրացական գյուղացիական խոր-
հուրդներ կազմակերպելու համար: Մինչդեռ գյուղացիությունը հե-
ծում է առանց կառավարչական որդանների, վորոնք կարող են լինել
միայն խորհուրդները տեղերում: Ամենուրեք՝ գյուղերում, դավառնե-
րում, քաղաքներում բացակայում է հեղափոխական իշխանությունը և
տիրում է կատարյալ անարխիա:

Կովկասի ընկեր բանվորներ, դինվորներ և գյուղացիներ,

Յես կոչ եմ անում ձեզ ձեռնարկել ձեր կյանքի անորինմանը: Կազ-
մակերպեցեք խորհուրդներ ամենուրեք, վորտեղ նրանք դեռ չկան, ամ-
բապնեցեք այնպեղ, ուր նրանք գոյություն ունեն. միացրեք տեղական
խորհուրդները զավառային և նահանգային խորհուրդների մեջ և ստեղ-
ծեք յերկրային կենտրոնական խորհուրդներ:

Այդ խորհուրդները պետք է դառնան լիակատար իշխանություն ու-
նեցող հեղափոխական որդաններ: Պետական կառավարչության հին
ձեերը խորտակված են: Ամբողջ բանվոր-գյուղացիական Ռուսաստա-
նում տեղի յե ունենում նոր կյանքի շինարարությունը: Քաղաքացիական
պատերազմի ցավերի մեջ ծնվում է նոր ազատ Ռուսաստանը: Վոչ թե
բուրժուական պարլամենտական հանրապետություն՝ կապիտալիստնե-
րի և կալվածատերերի գլխավորությամբ, վոչ թե Կովկասյան սեյմ՝
թեկերի և աղայականների, բուրժուական-նացիրոնալիստական պաշտպա-
նողականների գլխավորությամբ, այլ Թորհուրդների Բանվոր-Գյու-
ղացիական Հանրապետություն— ահա թե ի՞նչը կարող է փրկել մեզ
կորստից:

Այսուհետև և միջև սոցիալիզմի լիակատար հաղթանակը չպետք է
թույլ տրվի կալվածատերերին և կապիտալիստներին իշխանության
դուռն անցնել: Ամբողջ իշխանությունը յերկրում, պետություն ամբողջ
դեկավարությունը կենտրոններում և տեղերում պատկանում է աշխա-
տավոր հեղափոխական դասակարգերին՝ պրոլետարիատին և չքավոր
գյուղացիությանը:

Այսպես չկա հեղափոխության հաղթանակ, չկա ուղի դեպի սո-
ցիալիզմ:

Ուրեմն դեպի դործ, ընկերներ,

Յես դիմում եմ Կովկասի խորհրդային խորհուրդներին— Բաղվի,
Թիֆլիսի, Գրոդնո և այլ խորհուրդներին, ինչպես և յերկրային կենտ-

բոնները մնացորդներին՝ կոչ անելով նախաձեռնութիւն վերցնել շուտափույթ, անհետաճգելի կերպով գումարելու Կովկասի բոլոր խորխորանների համագումար կենտրոնական հեղինակավոր ետրերդային իշխանութիւն ստեղծելու համար:

Կովկասը կանգնած է անդունդի ծայրին: Փրկեցեք նրան: Ստեղծեցեք այստեղ Խնտերնացիոնալ Բանվորա-Գյուղացիական կառավարութիւն, վորը սերտ միացած Ռուսաստանի խորհրդային կենտրոնների և ժողովրդական Կոմիտեների Խորհրդի հետ, վերջ կտան հակահեղափոխութեանը Կովկասում, կառայնորդեն յերկրի բանվորա-գյուղացիական ազդարնակութեանը դեպի լավագույն ապագան, դեպի սոցիալիզմի թաղափարութիւնը:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԿՈՄԻՍԱՐ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ

(«Կողմ. Վեհա. Սոց. Նար. Կոմիտարով») 13 փետր. 1918 թ.

ԱՆԴՐՈՎԿԱՍԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ԱԶԳԱՔՆԱԿՈՒԹՅԱՆԸ

Գյուղացի յեղբայրներ,

Հասել է ժամը, յերբ դուք վերջնականապէս պետք է դեն չալաւեք հողատեր կալվածատերերի, խաների, բեզերի, աղալարների և այլոց դարավոր լուծը: Խաները, բեզերը և աղալարներն ցարական չինովներների ոգնութեամբ գրեթէ ամբողջ հողը հայաւարներով իրենց սեփականութիւնը, դարձրել են ձեզ իսկական ստուրկներ և յերկար ժամանակ անխիղճ հարստահարել և ճնշել են ձեզ: Բայց այժմ հասել է դրա վերջը:

Ռուս բանվորները և գյուղացիները համարյա մեկ տարի առաջ, 1917 թ. փետրվարին, Պետրոգրադում տապալեցին ցարական կառավարութիւնը և Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների համար ազատութիւն ձեռք բերին, գրա հետ միասին գյուղացիները պետք է ստանային հողը:

Բայց Նիկոլայի և նրա միևնույնների տեղը կառավարութեան գլուխն անցան դարձյալ ժողովրդի թշնամիները, այսինքն՝ կալվածատերերը և բուրժուաները:

Ռուս բանվորները և գյուղացիները չհամբերեցին կալվածատերերի և կապիտալիստների այդ լուծնել և հոկտեմբեր ամսին նոր հեղափոխութիւն կատարեցին և ստեղծեցին բանվորա-գյուղացիական նոր կառավարութիւն՝ բայլչեիկների կուսակցութեան գլխավորութեամբ: Ձեր խաները և ձեր գաղտնիները խաբում էին ձեզ, իբր թէ նրանք մուսուլմանների թշնամիներն են: Ընդհակառակը, բայլչեիկները մահ մեղաւորն են, ինչպէս և բոլոր մյուս գյուղացիների և բանվորների անկեղծ

բարեկամներն են: Սակայն նրանք, ճշմարիտ և, անհաշտ թշնամի յեն կալվածատերերի և բեզերի—լինի ուս, հայ, թէ մուսուլման և ամեն ազգի: Նրանք Ռուսաստանում վոչնչացրել են կալվածատերերի իշխանութիւնը և ուզում են ոգնել բոլոր ժողովուրդներին, բոլոր գյուղացիներին, ազատել իրենց դարավոր ճնշողներից:

Մուսուլման գյուղացիներ, այստեղ Անդրկովկասում մինչև այսօր կառավարութեան գլուխը կանգնած են ձեր խաներն ու բեզերը և նրանց դաշնակիցները մյուս ազգութիւններից: Դուք արդեն հունվարի սկզբից ապստամբել եք ձեր բեզերի դեմ և գնալով խլում եք նրանց հողերը:

Բանվորա-գյուղացիական կառավարութեան անունից յես վողջունում եմ ձեր դարձնելը և ձեր պայքարը: Հողը պիտի պատկանի ժողովրդին, և այն, ինչ դուք կվերցնեք այժմ, վոչ վոք չի կարող խլել ձեզանից:

Բանվորա-գյուղացիական նոր կառավարութիւնը, վոր հաստատված է Պետրոգրադում, վոչ վոքի թույլ չի տա խլել ձեզանից հողը և վեբականցնել կալվածատերերի ստեղծ լուծը:

Զպետք է սպանել ձեր խաներին և բեզերին, նրանց կանանց ու յերեխաներին, չպետք է այրել և վոչնչացնել նրանց գույքը: Յերբ դուք նրանց կզրկեք հողից և հարստութիւնից, խաներն այլևս սարսափելի չեն լինի ձեզ համար, իսկ նրանց դուքը և տները թող անմնաս մնան ձեզ համար, իսկ այն, ինչ դուք խլում եք կալվածատերերից, պատկանում է բոլոր գյուղացիներին միատեղ, և վոչ թէ առանձին մարդկանց, վորոնք կարող են նոր բեզեր դառնալ ձեր գլխին: Աշխատեցեք, վոր ձեր ապստամբութիւնը լինի ընդհանուր, վոր ամեն տեղ մուսուլման գյուղացիները կազմակերպված ձևով խլեն բեզերի հողը: Ստեղծեցեք գյուղացիական կոմիտեներ, վորոնք պետք է վերցնեն այդ հողերը:

Գյուղացի յեղբայրներ, ձեր բեզերը և խաները մինչև այսօր շատ անգամ գրգռել են ձեզ հայ գյուղացիների դեմ և ձեր միջև կոտորածներ կազմակերպել: Կորչել այդ յեղբարաստան պատերազմը: Հայ գյուղացիները նույնպիսի օանջալարներ են, ինչպէս դուք: Նրանք նույնպէս վատքի և յին կանգնում իրենց բեզերի և հարուստների դեմ:

Բոլոր բանվորներն Ռուսաստանում և մեր յերկրում, քաղաքներում թէ՛ ուս, թէ՛ վրացի, թէ՛ հայ, և թէ՛ մուսուլման, ապրում են հաշտ և միասին կովում են իրենց տերերի, հարուստների դեմ: Ծիշտ նույնպէս հաշտ և յեղբոր պէս պիտի և ապրեն մուսուլման գյուղացիները հայերի հետ:

Գյուղացի յեղբայրներ, Մինչև հիմա ձեր բեզերը և խաները շատ են խաբել ձեզ: Նրանք ուզում են մի անգամ ևս խաբել: Նրանք իրենց կոմիտեների միջոցով

ստեղծում են մուսուլմանական դուք և ուզում են հայտարարել նոր մուսուլմանական պետություն Բագվի, Յերիդալիստոյի և Յերեանի նահանգներում: Մուսուլմանների ազատության և ինքնորոշության դեմ բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը վռչկնչ չունի: Ընդհակառակը, նա իրավունք է տալիս բոլոր ժողովուրդներին ազատ տնտրվել իրենց բախտը, ինչպես, վոր ցանկանում են նրանք: Բայց ձեր խառնեքը և բեգերը կխաբեն ձեզ և կվերականգնեն հին խանությունները և կխեղդեն ձեզ առաջիկա նման: Նույնիսկ այժմ այն դուքը, վոր նրանք ուզում են ստեղծել, ուղարկում են ձեր դեմ, վորպեսզի հետ վերցնեն իրենց հողերը: Թույլ մի տվեք նրանց նստել կոմիտեներում և խոսել ձեր անունից, բոլոր մուսուլման ազգերի անունից: Կոմիտեներ ընտրեցե՛ք ձեր միջից, ձեզ հավատարիմ և նվիրված մարդկանցից, վորոնք կարող են պաշտպանել ձեր շահերը:

Գյուղացի յեղբայրներ,

Ձեր բախտը և ձեր զավակների ապագան գտնվում են ձեր ձեռներում, Ռուսաստանի նոր բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը ցանկանում է մուսուլման ժողովրդին ազատություն և յերջանկություն:

Կորչի խաների ու բեգերի դարավոր լուծը:

Կեցցե՛ք Ռուսաստանի բոլոր ազգությունների բանվորների և գյուղացիների յեղբայրությունը և միությունը:

Պետերբուրգի բանվորա-գյուղացիական կառավարության անունից
Կազկասյան գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիտե՝

1918 թ. հունվար

Ս. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ

ԲԱԳՎԻ ԿՈՄՈՆԱՅԻ

Բագվի կոմունայի կազմակերպումը

Հոկտեմբերյան հեղափոխության մոմենտին Անդրկովկասը գտնվում էր համաձայնական և ազգայնական-բուրժուական կուսակցությունների՝ վրաց մենչևիկներին, ադրբեջանյան մուսավաթիստներին և հայ դաշնակցականների ձեռքում: Տաճկական Փրոնտում գտնվող ռուսական զորամասերը դրեթե ամբողջովին եսերների ազդեցության տակ եյին: Մտերները դրություն տերն եյին նաև յերկրային ռազմական կազմակերպությունների մեջ. զինվորական պատգամավորների Յերկրային Սորհրդի ղրխը կանգնած եր վոչ անհայտ եսեր Դոնսկոյը (1922 թ. դատապարտված եւերների դատավարության դործով):

Համաձայնական և ազգայնական-բուրժուական կուսակցությունները յացահայտ թշնամությունը դիմավորեցին Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը: Մենք այստեղ կրեներ այն փաստաթղթերից մեկը, վոր հրապարակեց Հոկտեմբերյան հեղափոխության հենց առաջին մոմենտին:

«Դիմում զինվորական պատգամավորներին».

Յերկրային Սորհրդը վճռականորեն և խիստ դատապարտելով բայլեիկների յեւույթը, կոչ ե անում բանակին հանգիստ մնալ: Նախազահ՝ Դոնսկոյ:

Թիֆլիս, 25 հոկտեմբերի (7 նոյեմբերի) 1917 թ.:

Հանրային Ապահովության Կոմիտեյի նախաձեռնությամբ նույն տարվա նոյեմբերի 24-ին (11) տեղի ունեցավ մի խորհրդակցություն՝ Անդրկովկասում յերկրային իշխանություն կազմակերպելու հարցի շուրջը:

Վիճարանություններից հետո ընդունվեց հետևյալ բանաձևը:

«Նկատի ունենալով ընդհանուրի կողմից ճանաչված կենտրոնական իշխանության բացակայությունը և յերկրում գնալով սաստկացող առիշխանությունը, վոր կարող ե տարածվել նաև Անդրկովկասում, ինչպես և նկատի ունենալով մի շարք անհետաձգելի հասարակական, տնտեսական և ֆինանսական հարցերը, վորոնց լուծումից կախված ե մեր յերկրի առաջիկա բախտը, խորհրդակցությունը վորոշեց՝

1) Անդրկովկասում և կովկասյան Փրոնտում մինչև պահանջադիր ժողովի պատվիրակների ընտրության ավարտումը՝ յերկրի կառավար-

բաթ յունը հանձնել հանրային ապահովութեան կոմիտեին՝ բաղկացած Անդրկովկասի բոլոր հեղափոխական-դեմոկրատական, կենտրոնական, հասարակական, սլաշտոնական և ազգային կազմակերպութեանն իր ներկայացուցիչներէց :

2) Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների աւարտումից հետո յերկրում և ֆրոնտում— ժամանակավոր իշխանության կազմակերպումը, նրա կազմը, բնույթը և լիազորությունները հանձնարարել քաղաքացիական և զինվորական սմբողջ ազգաբնակչության ընտրյալներին՝ հետևյալ պայմաններով :

ա) վարել տեղական մարզային քաղաքականություն՝ համառոտապես գեմոկրատիայի կապակցությամբ և համապետական խնդիրներ լուծման ուղղությամբ:

բ) Ինքնավար կերպով լուծել լոկ տեղական: ընթացիկ հարցերը:

դ) յերկիրը հասցնել մինչև կենտրոնական, ընդհանուրի կողմից ճանաչված իշխանության—հեղափոխական, դեմոկրատական իշխանության կողմությունը, կամ համառոտապես իրավագույն սահմանադրվ ժողովի բացումը.

դ) Գործունեություն ընթացքում հենվել յերկրային և տեղական Ք. Զ. և Գ. պատգամավորների խորհուրդների և տեղական ինքնավարության որդանների վրա»:

1917 թ. նոյեմբերի 15-ին (28) կազմվեց աշակես կոչված Անդրկով-
կասյան կոմիտաբխաոր: Սկսվեցին անջատ բանակցությունները Թյուր-
քիայի հետ և կնքվեց մի գինադադար, վոր շատ կարճ կյանք ունեցավ:
Ծուռով Անդրկովկասյան կոմիտաբխաոր իր լիազորությունները հանձ-
նեց Անդրկովկասյան Սեյմին, վոր բաղկացած էր Համապետական Սահ-
մանադիր Ժողովի համար Անդրկովկասից ընտրված պատգամավոր-
ներից:

Այս բոլոր երազարձությունների ժամանակ Անդրկովկասը բոլորովին կտրված էր Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան կենտրոնից: Անդրկովկասի բայրէիկները յեռանդով պայքարում էին համաձայնական կուսակցությունների դեմ՝ հեղափոխութեան կենտրոնական ուժերի հետ կապ հաստատելու նպատակով, բայց նրանք զրկված էին կենտրոնի հետ անմիջական հարաբերություն ունենալու հնարավորությունից:

Մոսկվայում ժողովրդական կոմիտեաների Խորհրդի առաջ հերթին ելին ղրված հակայական կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներ—դաշնայանութիւնը արտաքին և ներքին թշնամիներից, ստեղծել և կարգավորել խորհրդային ապարատը, վերակառնել քաջբայած ժողովրդական տնտեսութիւնը և արանսպօրտը և այլն:

Թշնամիները չըջալատել էյին խորհուրդների յերկիրն ամեն կողմից, սպառնալով նրա գոյությանը: Արևմուտքից առաջ էյին շարժ

լուսմ գերմանացիները—գրավելով Մինսկ, Պսկով, Կիյեվ, Ուկեսա, Նի-
կոլայեյի և այլ քաղաքները, հաբավում խորհրդային զորքերը հարկա-
գրքված էլին կռիւն Ուկրաինայի Ռուսաստանից անջատ հայտարարած
Ուկրաինական Ռադայի Գալլեանական ջոկատների, և Ռադայի կողմից
հրավիրված գերմանական ջոկատների դեմ։ Դռնի և Ուրալի չբջանում
սնունւմ ևր ապստամբութիւնը Կալինգինի և Գուստովի ղեկավարու-
թյամբ։

Թյամբ :
Պարզ եւ, վոր նման պայմաններում կենտրոնական կառավարու-
թյունը չէր կարող բավարար ուշադրություն զարձնել Անդրկովկասին,
բացի այդ Անդրկովկասի հետ հաղորդակցության ճանապարհները գրե-
թե կտրված էյին: Ռուսաստանի ամբողջ հարավը՝ Ողեսայից մինչև
Ռոստով գտնվում էր Խորհրդային իշխանությանը թշնամի կառավա-
րությունների և կողմակերպությունների ձեռքում: Մյուս եր միակ
ճանապարհը Աստրախանի վրայով, վորի միջոցով Բազուն իսկապես
չարունակ կապ էր պահպանում կենտրոնի հետ, սակայն Թիֆլիսը
կտրված էր, վորովհետև Գյանջայի ջոկատները փակել էյին յերկաթու-
ղադիծը Թիֆլիսի և Բազվի միջև:

Այսպիսով Անդրկովկասը թողնված էր իբրև ուժերին և Հոկտեմբերյան Հեղափոխությունից սկսած իբրև անջատ, դուռնաբաց Հանդիմանում էր ինքնուրույն։

Անդրկովկասյան Աեյմը 1918 թ. ապրիլի 9-ի (22 ապրիլի) ըր արևմտաճակատի վրա անցավ Երևանի քաղաքի և Երևանի մարզի մյուս հատվածների վրա, որոնք մինչև այժմ հանդիսանում են Երևանի մարզի մասը։

Մակայն Սեյմի դոյությունը կարճատև յեղալ՝ նրան պատակտով ներքին հակամարտությունների հետեանքով, և շուտով Անդրկովկասը բաժանվեց 3 ստանձին աղղային հանրապետությունների: 1918 թ. մարտի 28-ին հայտարարվեց Վրաստանի անկախության ակտը, իսկ նրա հետևից իրենց անկախությունը հռչակեցին Հայաստանը և Ադրբեջանը:

Մինչդեռ խոտլաթյունն ուժեղանում էր Յևիղալևուպոլի (Բրյան
Ջաշի) և Բազմի նահանգներում: Հարձակումներ էլին տեղի ունենում
տաճկական Փրոմտից հեռացող ռուսական հեշտոնների դրա, դիմաթափ
էլին անում նրանց, հրդեհում և քար ու քանդ անում կայսրանները, կու
ղապտում և ավերում: Սալջանի և Լենքորանի գալառներում աղզամիջ
յան կոռիւններ էլին ծաղեւ ռուս վերաբնակիչներին և թուրք գյուղացիու
թյան միջև, ինչպիսի և թուրքերին և հայերին միջև:

Միաժամանակ, Բազմում, Լենքորանում և մի քանի այլ կետերում խոշոր խաները և բեգերը թուրքական բուրժուազիայի աջակցությամբ ձեռնարկել էին կազմելու հակահեղափոխական տարրերից «վայրենի դիվիզիան», վորի գեմ մղված հերոսական կռիվը Բազմի պրոլետարիատից շատ ուժ և միջոցներ խլեց:

Այս բոլոր դործողությունները թելադրվում էին մի ընդհանուր կենտրոնից, այն է՝ Թիֆլիսի մուսուլմանական ազգային խորհրդի և Սեյմի մուսավաթական ֆրակցիայի շրջաններից, և նպատակ ունեին ջնջել ուսական մեծ հեղափոխության նվաճումները, տապալել Բան. Պատգամավորների Բազմի խորհրդի իշխանությունը և հաստատել խան-բեգական իշխանություն:

Մինչև 1918 թվի մարտ ամիսը Բազմում յենթարկվում էր Անդրկովկասյան կառավարությանը, իսկ տեղական իշխանությունը ներկայացնում էին քաղաքային դուման և մասամբ Բան. Զին. և Նավաստ. Պատգամավորների Բազմի խորհուրդը:

Բազմում այն ժամանակ մեր ընկերները մի քանի անգամ հարց դրին ամբողջովին վերցնելու իշխանությունը և այն հանձնելու բանվորական և դյուղաջակիական պատգամավորների խորհրդին: Գոյություն ունեւ նույնիսկ «ձախ» ընկերների փոքրաթիվ մի խումբ, վորն իշխանության իրումը դրեց որակարգում: Սակայն ընկ. ընկ. Զափարիձեմ և Շահումյանը լավ էլին ըմբռնում Բազմի կացության վողջ բարդությունը: Նրանք միանգամայն իրավացիորեն զգուշանում էին, վոր գոյություն ունեցող պայմաններում, պրոլետարիատի անբավարար կազմակերպության և հայերի ու թուրքերի միջև յեղած հակամարտության հետևանքով՝ իշխանության գրավումը կարող է պատճառ լինել ազգամիջյան ընդհարումների:

Վերջնաբանություններից հետո, ընդլայնված Բազմի խորհուրդը 1917 թ. հոկտեմբերի 31-ին, «անհրաժեշտ համարեց հրապարակել խորհուրդների իշխանության ընդլայնման խնդիրը Բազմի ուսյոնում» — այն հասցնելով մինչև իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելը: Համաձայնական և բուրժուական-ազգայնական կուսակցությունները կատաղորեն հակառակ էին դրան և փորձում էին խորհրդին հակադրել «Հանրային ազահովության կոմիտեն»: Հեռանալով խորհրդից, նրանք ստիպված յեղան կրկին վերադառնալ:

Բայց դրությունը դեռ արմատապես չէր փոխվել: Բազմի խորհրդում, պրոլետարիատի ներկայացուցիչներին հետ միասին, դեռ մնում էին աջ եսերները, դաշնակները, մուսավաթականները և փորձում էին ոգտադործել այն իրենց հակահեղափոխական նացիոնալիստական նպատակների համար: խորհրդի նիստերը շատ հաճախ հիշեցնում էին բուրժուական պարլամենտը: Նկատի ունենալով բազմացել Բազմի ու-

ստանձնահատուկությունները, շատ դժվար էր վարել միանգամայն պարզորոշ դասակարգային քաղաքականություն:

Այդ տեսակետից բնորոշ է, վոր նավթային արդյունաբերության նացիոնալիզացիայի հարցը յերկար ժամանակ չէր կարող դրական լուծում ստանալ: Յերկու գլխավոր ազգայնական կուսակցություններին ներկայացուցիչները՝ մուսավաթականները և դաշնակներն ամենակտրուկ կերպով հայտարարում էին, վոր նացիոնալիզացիան իրադործելու դեպքում անխուսափելի յե վող միայն արյունահեղ ընդհարումները, այլ և կատարյալ ջարդ: Այդպես էին հայտարարում բուրժուազիայի շահերի հետևողական պաշտպանները:

Համաձայնական կուսակցությունները պաշտպանում էին խորհուրդն իրենց վորոշակի իմպերիալիստական որինետացիան իրադործելու համար:

Աջ եսերները պաշտպանում էին խորհուրդները, նպատակ ունենալով պահպանել Բազմում «ապագա» Ռուսաստանի (իհարկե, «միանական և անբաժան», բայց վող խորհրդային) համար: Դաշնակները պաշտպանում էին, ինչպես այլ անվերապահորեն պարզվեց հետագայում, անդլիական իմպերիալիզմի որինետացիան, փորձելով ոգտադործել իրենց տրամադրության տակ յեղած ուժերը: Իսկ մուսավաթականները տատրամադրության տակ համարում էին նրա ազատագրումը և ձիկ դորքերի մուտքը Բազմում համարում էին վարում: Ահա թե ինչու նրանց հետ դադանի բանակցություններ էին վարում: Ահա թե ինչու ընկ. Զափարիձեմ և Շահումյանն ալիւրդ շտապողականություն չեին ցուցնում: Զափարիձեմ և Շահումյանն ալիւրդ շտապողականություն չեին ցուցնում: Զափարիձեմ և Շահումյանն ալիւրդ շտապողականություն չեին ցուցնում: Զափարիձեմ և Շահումյանն ալիւրդ շտապողականություն չեին ցուցնում: Զափարիձեմ և Շահումյանն ալիւրդ շտապողականություն չեին ցուցնում:

Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը չէր կարող ուղղակի գինված ոգնություն ցույց տալ Բազմին: Այդ մասին վկայում է ընկ. Լեւինի նամակը Ս. Շահումյանին, 1918 թ. փետրվարի 24-ի թվակիր: Ենկ. Շահումյանը կացության մասին բազմիցս տեղեկացրել էր Մոսկվային, վորպես կենտրոնական իշխանության ժամանակավոր կոմիտե, և իմիջի ալոց, տապել էր հետեյալ նամակը:

Մոսկվա. Կրեմլ. 14 փետր. 1918 թ.

Սիրելի ընկեր Շահումյան,

Մեծ շորհակալություն նամակի համար: Մենք հիացած ենք ձեր տմուր և վճռական քաղաքականության վրա. կարողացեք միացնել դրան ամենազգուշ գիմանադիրությունը, վոր անպայ-

ման թելադրում և ներկա ամենադժվար կացություն, և մենք
կհաղթենք:

Դժվարություններն անսահման են. առայժմ մեզ փրկում են միայն իմպերիալիստների միջև տեղի ունեցող հակամարտությունները, կոնֆլիկտները և կոռիւք: Կարողացել ոգտմել այդ կոնֆլիկտներից, առայժմ՝ պետք է ղեկանադիտություն սովորել:

Լավագույն ցանկություններով և վողջույններով
և բարեներ բոլոր բարեկամներին՝

Վ. ՈՒԼՅԱՆՈՎ (ԼԵՆԻՆ)

Մարտ ամսում հայ-թրքական ազդամիջյան հարաբերություններն առանձնաբեր լարվեցին: Ազդաշնական կուսակցությունների պրովակացիայի հետևանքով թշնամանալով իրար հետ, հայերը և թուրքերը թուշնամաբար և չին վերաբերվում նաև խորհրդային իշխանությանը:

Աղղաշնական կուսակցութեանները պատրաստվում էին դենքի ու-
ժով տապալել իմպերիզմների իշխանութունը և հաստատել իրենց դիկ-
տատուրան:

1918 թ. մարտի 18—21-ին բռնակց Ֆուտավաթականների հակահե-
փոխական ապստամբությունը: Ընկ. Ալլաշայի և Ստեփանի կարծիքը
զգուշ լինելու մասին լիովին արդարացալ, կռիվն անխուսափելիորեն
ազգային գոնավորում առացալ: Յեշույթի անկթ հանդիսացալ մու-
սուլմանական ազգային խորհրդի ջոխատներից մեկի զինաթափումը
Խորհրդի կողմից: Մարտյան անցքերն այսպես են նկարագրւում ընկ.
Կարինյանի գրքում.

«Արդեն հայ բնակչութեան ակտիւ մասնակցութիւնը և հայկական
գործադատների յուրորինակ «օժանդակութիւնը» Խորհրդին՝ ստեղծել էր
վորոշ հասարակական տրամադրութիւն: Այդ նկատել էր Շահումյանը:
Գիտելին այդ և մեծամասնական կազմակերպութեան մյուս անդամնե-
րը: Սակայն և այնպես, քաղաքացիական կռիւի ամենասուղ մոմենտին
անհնար էր խափանել հայկական գործադատների միջամտութիւնը, վո-
րովհետեւ այդ պարագայում իշխանութիւնն անխուսափելիորեն պիտի
հանձնվեր Մուսավաթին կամ «Վաչրենի դիվիդիային»:

Այդպէս եւր դիմում չարցը:

Ուրիշ յեւթ չկար :

Մուսավաթականներն իրենք եւ սկսել էին ապստամբությունն այն համոզումով, թե Բագլի համայն բնակչությունը կողի ընթացքում չեղբորթյուն կպահպանի եւ մեկուսացման կենթարկի մեծամասնականե-
րին :

Սակայն կատարվում էր հակառակը :

Հակահեղափոխութեան Գաղութաբանաց Հետո Կովկասյան Բանակի
Ռազմա-Հեղափոխական Կոմիտեն Բաղվա Խորհրդի առաջարկով ձեռ-
նարկում է ամենամեծական քայլերի՝ հետագա ազգային ընդհարումները
առաջն առնելու համար:

Այդ միևնույն կոմիտեն իր վրա վերցնելով նորահաղմ բանակի ղեկավարութիւնը, ստեղծում է քաղաքում հեղափոխական կարգադր-
հութիւն:

Զուգլայուն: Զարգացում են և հայկական անկանոն խմբերը: Դաշնակներն այն-
քան վուդեոսովել ելյին այն ժամանակ, վոր պահանջ ելին դրել զինաթափ
անել թուրքերին և խուզարկության յենթարկել թուրքական կլարտայի
բոլոր բնակիչներին: Բազմա խորհուրդը կարողանապես հետ և վանում
հայ ազգայնականների այդ պահանջը:

Միաժամանակ խորհրդի վորոշմամբ ձեռնարկվել էյին կտրական միջոցներ անել խանական այն տարրերի նկատմամբ, վորոնք իրենց գործելակերպով խանդարում էյին հեղափոխական որինականության հաստատմանը :

Բազմիկի Սուրհրդի Հատուկ կարգադրութեան համաձայն քաղաքացիական բնագործունեութիւնը ընթացքում ձեռքարկւում, բոլոր մուսուլմաններն աղատվում են բանտարկութեանից: Պետք է ասել, վոր այդ կարգադրութեանը տաճարում եր նույնիսկ մուսուլմանի պարագլուխներն վրա: Այդքան լայնաբեր էր վերաբերմունքով Սուրհրդային իշխանութեանը զանկանում եր միայն ամէկի վորոշակի կերպով ընդգծել այն, վոր նա չի գնկավարվում վրիժառութեան զղացումով, և այնքան հզոր է, վոր կարող է աղաա թողնել նույնիսկ պարտւած հակառակորդներին: Պետք է ասել, վոր այդ վերջին վորոշումն առաջ եր բերել նույնիսկ վորոշ անբախտաբանութեան...»*):

Մինչև մարտ ամսի մուսուլմանական հակահեղափոխական չեկոյթը
Բազմիկի Խորհուրդը, ինչպես արդեն գիտենք, փաստորեն չէր իրագոր-
ծում իր լիակատար իշխանությունը: Մուսուլմանական խռովության
ճնշման արձակեց Բազմիկի Խորհրդի ձեռները և լիովին ամրացրեց նրա
իշխանությունը Բազմիկ շրջանում:

Հասալ ժամը, յերբ անհրաժեշտ դարձալ ստեղծել իշխանության աշխարհի հեղինակավոր և լիազոր մի օրգան, Վոյ կարողանար կենսագործել Բազմի Սորհրդի առցիալիտական ձեռնարկումները և իրագործել Սորհրդային իշխանության հաղթանակն ամբողջ Սնդրկովկասում :

* Ա. Կարենյան «Ստեփան Շահումյան», Պետքոտ, Մասիս, 1925 թ. ԿՂ

Այդ ժամանակ և կազմակերպվեց Բազմի ժողովրդական հետևյալ կազմով՝ Բազմի ժողովրդական կոմիտեների խորհրդի նախագահ՝ Ս. Շահումյան.—Ներքին գործերի կոմիտե՝ Ա. (Պ.) Զախարիան, Ռազմածովային գործերի կոմիտե՝ Պ. Կարգանով, Արդարադատության գործերի կոմիտե՝ Ա. Կարինյան, Ժողովրդական Տնտեսության գործերի կոմիտե՝ Վ. Ֆիլիստով, Լուսավորության գործերի կոմիտե՝ Ն. Կոլեմնիկով, Քաղաքային Տնտեսության գործերի կոմիտե՝ Ն. Նարիմանով, Ֆինանսների կոմիտե՝ Կիրեյեվ. Փոստ-Հեռագրերի կոմիտե՝ Սուխարցեվ:

Ժողովրդական կազմը, բացի յերկու ձախ եսերից (Կիրեյեվ և Սուխարցեվ) ամբողջապես բայլչեկից էր: Եսերները և դաշնակները պնդում էին մասնակցել կառավարությանը: Նրանք չհամաձայնեցին անհատապես մտնել կառավարության մեջ, այլ պահանջում էին կուսակցական ներկայացուցչություն:

Այսպես կազմվեց Բազմում իսկական խորհրդային իշխանությունը—Բազմի կազմում: Այս առթիվ կրեները մի փաստաթուղթ, գրված բնի. Շահումյանի կողմից՝ այդ իշխանության նպատակների և խնդիրների մասին:

ԲԱԶՄԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԴԵԿԼԱՐԱՑԻԱՆ

Բազմի Բ. Զ. և Ն. Պատգամավորների խորհուրդն իր ապրիլի 25-ի նիստում կազմեց—տեղական իշխանությունը—Բազմի ժողովրդական կոմիտեների խորհուրդը: Տեղական նման կառավարչական օրգանի կյանքի կոչելը ամենևին չի նշանակում բաժանվել Համառուսական խորհրդային իշխանությունից, ինչպես դա կարող է թվալ այն մարդկանց, վորոնք ապրել են ճորտատիրական միապետական-ցենտրալիստական կարգերի պայմաններում, կամ լավագույն դեպքում դատարարակիվ են բուրժուական պարլամենտարիզմի իրավական հասկացողություններով:

Բազմի ժողովրդական կոմիտեների խորհուրդը սերտորեն կերպով շարժապաշտ է լինելու Համառուսական Կենտրոնական իշխանության հետ և հարմարվելով տեղական պայմաններին՝ նա կիրառելու յե Ռուսաստանի Բանվորադուլադական Կառավարության—Ժողովրդական կոմիտեների Բարձրագույն խորհրդի բոլոր դեկրետներն ու կարգադրությունները: Խորհուրդների Հանրապետության, Բանվորական և Գյուղացիական կոմունաների Հանրապետության մեջ, — վորի հիմքը դրվեց Հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ՝ Բազմի խորհուրդը շարունակում է մնալ, վորպես միասնական, մեծ ամբողջի անքակտելի մասը: Բազմի ժողովրդական կոմիտեների խորհրդի հիմնական խնդիրներից

մեկն է լինելու՝ վորքան հնարավոր է ամուր ու սերտ միություն ստեղծել Բազմի բանվորների ու Բազմի նահանգի չքավոր գյուղացիության ու համայն Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացիության միջև:

Բազմի պրոլետարիատի բարձրագույն օրգանի—Պատգամավորների խորհրդի հանդեպ Բազմի ժողովրդական կոմիտեների խորհուրդը չի հանդիսանում վորպես տեղական գործադիր իշխանություն՝ բառի բուրժուական իմաստով: Նա իրեն չի յուրացնում ամբողջ գործադիր իշխանությունը: Բազմի Բանվոր. Զինվոր. և Նավաստիների Պատգամավորների խորհուրդը և նրա գործադիր կոմիտեն շարունակում են մնալ, ինչպես եր մինչև այժմ, միաժամանակ, վորպես որենադրական և գործադիր իշխանություն: Համաձայն նոր խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության սկզբունքներին՝ խորհրդում որենադրում ու կառավարում են հենց իրենք, բանվորներն՝ իրենց պատգամավորների միջոցով: Բազմի ժողովրդական կոմիտեների խորհուրդը հանդես է գալիս վորպես լոկ տեխնիկական օրգան, վորը թեթեւացնում է որենադրության ու կառավարության այս խնդիրը: Նա պետք է կյանքի մեջ կիրառե խորհրդի վորոշումները, պետք է և որենադրի, դեկրետներ հրատարակի և այլն: Բայց ամեն բոլոր պետք է պատրաստ զանի պատասխանելու իր յուրաքանչյուր քայլի համար Բանվ. Զինվ. և Նավ. Պատգամավորներին խորհրդի առաջ:

Մարտ ամսին տարած հաղթությունից հետո՝ Բազմի խորհուրդը լիազոր տեղ դարձավ քաղաքի ու նրա շրջակայքի: Նա միաժամանակ հանդիսանում է միակ կառավարական օրգանը, վորի վրա պարտավորություն է ընկնում հոգալ ամբողջ նահանգի ու նրա միլիոնավոր գյուղացիական բնակչության պետքերի մասին: Մյուս կողմից՝ Բազմի խորհուրդը հոգիած է պայքարելու և արդեն պայքարում ու պատրաստ է մղում ամբողջ Անդրկովկասում ու Դաղստանի շրջանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար:

Վորպեսզի կարողանա լուծել բազմաթիվ խնդիրներն ու իրադարձել հակայական պարտականությունները, վորոնք ծանրացած են նրա վրա՝ Բազմի խորհուրդը պետք է ստեղծեր շարժուն ապարատ՝ մի շարք լավ խնդիր ու պատասխանատու դեկավադներ զլխավորությամբ: Ահա այդպիսի ապարատ է Բազմի ժողովրդական կոմիտեների խորհուրդն իր լայն իրավունքներով ոժտված ու պատասխանատու աշխատավորներից բաղկացած կոլեկտիվը:

Բազմի Բանվ. Զինվ. և Նավ. Պատգամավորների խորհուրդը պարտադիր ճանաչելով իր համար խորհուրդների Համառուսական Համադրի վորոշումը, գործելով միասնական համաձայն Կենտրոնական գումարի վորոշումը, գործելով միասնական համաձայն Գերագույն խորհրդի կոմիտեի և ժողովրդական կոմիտեների Գերագույն խորհրդի

Տրբիկի հետ՝ արդեն նշել է մի շարք սոցիալական միջոցներ, վերոնք կիրառվելու յեն կյանքի մեջ:

Խորհուրդների իշխանութիւնը միայն այն ժամանակ կարող է իսկական պրոլետարական իշխանութիւն համարվել, յերբ նա մի շարք միջոցներով կսահմանափակի բուրժուազիայի տնտեսական տիրապետութիւնը և կբարելավի բանվոր դասակարգի ու քաղաքի չքավոր խավերի դրութիւնը։ Այն միջոցները, վրոնք արդեն նշված են ընդհանուր գծերով Խորհրդի կողմից—նալիթարդյունաբերութեան, բանկերի, քաղաքային տնտեսութեան, ծովային արանսպորտի, յերկաթուղիների և այլն մասին, ամենամոտ ժամանակում քննութեան նյութ պետք է դառնան ու իրականացվեն կշանքում։ Բազմի նահանգում մինչև որս հողերը բեղերի ու խաների ձեռքում են գտնվում։ Անհրաժեշտ են կոբուկ քայլեր, կարվածատիրական բոլոր հողերը գյուղացիներին հանձնելու համար։ Նահանգում անհրաժեշտ է գյուղական խորհուրդներ ստեղծել և միացնել նրանց դավառային և նահանգային խորհուրդներում։ Հերոսական ջանքեր են պետք թեթևացնելու համար քաղաքի ու նահանգի պարենաւորման կարիքները։ Պետք է կոխի մղել սանձարձակ սպեկուլացիայի դեմ՝ քայլ առ քայլ սահմանափակելու, թերեւ, վերացնելու համար մասնավոր առևտուրը։ Միջոցներ պետք է ձեռք առնել պայքարելու գործադրկութեան դեմ—մասնավորապես անհրաժեշտ հասարակական աշխատանքներ ստեղծելու ճանապարհով։ Միջոցներ պետք է ձեռք առնել նաև ժողովրդական լուսավորութեան ասպարիզում առաջին հերթին ստեղծելու համար աշխատանքային, պրոլետարական ինտերնացիոնալ դպրոց, պարտագիր ու ձրի ուսումով,—իսկ դպրոցից դուրս՝ մասսաների լուսավորութեան գործը կանոնավորելու համար։ Անհրաժեշտ են միջոցներ՝ թեթևացնելու համար բանվորների և քաղաքի չքավոր խավերի բնակարանային կարիքը՝ նրանց ունեւորներին պատկանող մեծ և հաճախ բոլորովին դատարկ բնակարանները տեղափոխելու ճանապարհով,—միջոցներ, վրոնք աստիճանաբար հանդելու յեն տների աղգայնացման։

Բազմի Խորհուրդը հնարավորութիւն ստացալ գործնականապէս
բնութիւն ամենեւեւ վերը թված բոլոր հարցերը՝ միմիայն բանվոր դա-
սակարգի թշնամիների դեմ զինված կռիւի հետեանքով: Քաղաքացիա-
կան կռիւի շարունակումն և այժմ: Կարմիր բանակի ու Կարմիր զվար-
դիայի շարքերում մեր ընկերների առաջավոր զնգերը կռւում են Շա-
ժախում, Պետրովսկում, հաստատում են Խորհրդային իշխանութիւնը
Լենինքրանում, Դերբենդում, Ղուբայում, Սալյանում և այլ տեղերում:

Խորհրդային իշխանության վերջնական հաղթանակի համար, այս իշխանությունն ամբողջ Սնդրկովիասում տարածելու համար և նույնպես վերը թված միջոցները կյանքում կիրառելու համար—անհրաժեշտ

և հաղթական կերպով շարունակել սկսված քաղաքացիական կռիվը, իսկ
դրա համար ամենից առաջ հարկաւոր է ունենալ ուժեղ Կարմիր Բա-
նակ :

[illegible][illegible][illegible]

Խորհրդի չուրջը՝ հանուն աշխատանքի ազատության այն մեծ իրենա-
ների, վորը հայտարարել է հոկտեմբերյան բանվորա-դյուղացիական
հեղափոխությունը:

Հուսալով բանվորական մասսաների լայն աջակցության և նրանց
կենդանի, ստեղծագործող ինքնագործունեության վրա՝ Ժողովրդական
Կոմիսարները Բազմի Խորհուրդն անցնում է իր աշխատանքներին:

Մայիս 1, 1918 թ.

Բերում ենք նաև Անդրկովկասի բոլոր աշխատավորներին ուղղված
կոչը, վոր ունի պատմական մեծ նշանակություն:

«ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԲՈՂՈՐ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻՆ ՈՒ ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻՆ,
ԱՌԱՆՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՏՐՈՒԹՅԱՆ՝ ԹՈՒՐԻՔԵՐԻՆ, ՀԱՅԵՐԻՆ, ՎՐԱ-
ՑԻՆԵՐԻՆ ՅԵՎ ՌՈՒՍՆԵՐԻՆ,—ԲԱԳՎԻ ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻ ԿՈՂՄԻՑ»

(Բազմի Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի կոչը)

Ընկեր բանվորներ ու դյուղացիներ,

Տասնհինգ ամիս առաջ սկսվեց ռուսական հեղափոխությունը:
Սկզբի շրջանում ամբողջ Ռուսաստանում իշխանությունն անցավ կա-
վածատերերի ու բուրժուազիայի ձեռքը, վորոնք շարունակում էին
ցարական հին քաղաքականությունը: Սրանց ոգնում էին կեղծ սո-
ցիալիստներ—մերենակիները—ժերեթեկիները, Չխեիձեները և ուրիշ-
ները:

Սակայն Ռուսաստանում բանվորներն ու դյուղացիները չուսով
ճանաչեցին իրենց թշնամիներին և դեն չարտեցին նոր շղթաները, վո-
րոնցով նրանց պատել էին հանուն ազատության: Ռուսաստանից ար-
տաքսված վրաց աղետակները Ծերեթեկին, Չխեիձեն, Չխեիձեկին հա-
տառվեցին Անդրկովկասում և միանալով թյուրք բեգերի ու խաների,
նաև հայ ազգայնականները—դաշնակցականների հետ՝ վոճրագործ ու
դավաճանական քաղաքականություն սկսեցին տանել Անդրկովկասի աշ-
խատավոր դատակարգերի նկատմամբ:

Գյուղացիներին հող տալու փոխարեն՝ նրանք իրենց համար գինված
ուժեր—ազգային զնդեր կաղձակերպեցին, և ուղարկեցին դյուղացիներ-
ին ճնշելու: Բանվորների դրությունը բարելավելու փոխարեն դրանք
Թիֆլիսում զնդակահարում էին նրանց խաղաղ միտինգները:

Անդրկովկասում Սեյմ կաղձակերպվեց, վորը նույն դավաճան ու
խայտառակ քաղաքականությունն սկսեց դորձագրել բոլոր ազգու-
թյունների աշխատավորության վերաբերմամբ: Այս քաղաքականության
հետևանքով Անդրկովկասում իշխանության գլուխն անցան թուրք ու-
սկցիոն բեգերն ու նրանց արժանի յեղաբայրակից Չխեիձեկին: Վերջա-

պես այդ քաղաքականության հետևանքով բաժանվեց Անդրկովկասը
Ռուսաստանից և յերկիրն ընկավ տաճիկների ձեռքը: Իրենց սոցիալիստ
հորջորջող մենչևիկները՝ փոխարեն իրենց բեգերի դեմ ապստամբվող
թուրք դյուղացիության հետ կապվելու, այդ իսկ բեգերի հետ համա-
ձայնություն կնքեցին, զինեցին ու ուժեղացրին դրանց և նրանց հետ
միասին Անդրկովկասը մատնեցին և ծախեցին տաճիկ փաշաներին:
Անդրկովկասը Ռուսաստանից բաժանվելու խայտառակ արարքին մաս-
նակցեցին նաև դաշնակցականները, բացառելով իրենց այդ քայլ նրա-
նով, թե իրը նրանց յերկուսը եր պատճառում հայ Ժողովրդի ապագան:
Այո, մենչևիկները վախենում էին մուսավաթիստներից, դաշնակցա-
կանները՝ մենչևիկներից, իսկ մուսավաթիստները՝ դաշնակցականնե-
րից... Այդպես են նրանք իրենց արդարացնում:

Բայց ըստ յերևույթին վոչ սա, վոչ մյուսը, վոչ յերբորդը չեն
վախում Ժողովրդի բարկությունից՝ Անդրկովկասի բանվորներից ու
դյուղացիներից, վորոնց դրանք ծախեցին Տաճիկաստանին:

Բազմի աղբյուրատարխառն առաջինը հայտարարեց իր համերաշխ
իննելը Հոկտեմբերյան Բանվորադյուղացիական Հեղափոխության հետ
և դեմ դնաց Անդրկովկասի կոմիսարիատին ու Սեյմին: Բազմի պրոլե-
տարիատն այժմ ևս բարձր է պահում Խորհրդային իշխանության դրո-
շակը և պատրաստ է կռվել ամբողջ Անդրկովկասի բանվորների ու դյու-
ղացիության ազատության և բախտավորության համար:

Ահա թե ինչու յեն այդքան առում Բազմի պրոլետարիատին թուրք
բեգերն ու խաները և վրացի իշխանները Չխեիձեկի և Չխեիձեկի գլխա-
վորությամբ: Ահա թե ինչու, յերբ սկսվեցին Բաթումում բանակցու-
թյուններ տաճիկ-գերման ավագանիների հետ, առաջին իսկ արտասանած
խոսքը Բազմին վերաբերվեց:

Թուրք, հայ, վրացի, ուս ա դյուղացի յեղբայրներ, Անդրկովկասի
բանվոր ընկերներ,

Մենք կոչ ենք անում ձեզ, քանի դեռ ուշ չէ, ապստամբվեցեք
ձեր կեղեքիչների ու դավաճանների դեմ,—ուրա յեկեք ձեր խաների ու
բեգերի դեմ, նրանց լակեյները՝ մենչևիկները դեմ և Գաշնակցության
դեմ՝

Յեղբայրներ և ընկերներ,

Բազմի բանվորներն առանց աղբյուրյան խորություն—ուս, հայ,
թուրք, վրացի—պատրաստ են մեռնել զենքը ձեռին, պետք է պաշտպա-
նովին իրենց ներքին ու արտաքին կեղեքիչների դեմ, պետք է պաշտպա-
նեն բանվորների ու դյուղացիների ազատությունը:

Գյուղացի յեղբայրներ և, մասնավորապես, թուրք դյուղացիներ,
ձեզ մոլորեցնում են ձեր բեգերն ու խա-
ձեղ ենք ուղղում մեր խոսքը: Ձեզ մոլորեցնում են ձեր բեգերն ու խա-
ները և նրանց լակեյները՝ վրաց աղետակներ—մենչևիկները, իրը թե
նեք և նրանց Ժողովրդի թշնամիներն են: Այո, մենք ձեր
Բազմի բանվորները թուրք Ժողովրդի թշնամիներն են: Այո, մենք ձեր

բեղերի ու խաների, ինչպէս և մեր ուսու կալվածատերերի ու կալի-
տալիստաների թշնամիներն ենը, — սակայն դուք գյուղացիներդ մեզ
համար յեղբայրներ եք: Ճիշտ և, Բազմի թուրք չքաղութներից զոհեր
են յեղի, բայց դրանք այն մութ մաստաններն են, վորոնց բեղերն ու խա-
ները մոլորութեան մեջ գցելով՝ դուրս եկին բնակութեան, Խոր-
հրդային իշխանութեան գեմ: Մի համարաք այդ խաբերաններին — մու-
սալիստաններն ու մեհալներն, վորոնք համարում են ձեզ, թի
տաճիկ գործերին աջակցում են Բազմի մասնակցութեան, թուրք գյուղացիութեան
նը պաշտպանելու: Ինչու յեն այդքան փափաղում տաճիկներն դուրս
ձեր բեղերն ու խաները և վրացի իշխանները: Չկարծեք, թի այդպիսով
նրանք կամենում են բարեկամել թուրք և վրացի գյուղացիութեան վի-
ճակը: — տմենեին: Տաճիկների տիրապետութեանը կարող և միայն
կալվածատերերին ոգտակար լինել, վորովհետեւ տաճիկները դրանք
կաշակցեն նորից հետ խել հողը գյուղացիներից, կտանեն տաճիկա պե-
նելու ու կեղեքել աշխատավար ժողովրդին: Տաճիկների տիրապետու-
թեանը — դա ամբողջ Անդրկովկասի կալվածատերերի հաղթանակն և
լինելու ու միաժամանակ գյուղացիների և բանվորների կորուստը:

Բազմի պրոլետարիատը ձգտում է Անդրկովկասում նոր կառավա-
րութեան ստեղծել, ուր չեն լինելու վոչ բեղեր, վոչ իշխաններ և վոչ ե-
հայ աղղայնականներ, — դա լինելու յի բանվորների ու գյուղացինե-
րի Խորհուրդների կառավարութեանը: Այդ կառավարութեանը՝ ձեռք-
ձեռքի տված Ռուսաստանի պրոլետարիատի ու գյուղացիութեան հետ
նախադրութեան կունենա պաշտպանել Անդրկովկասի և Ռուսաստանի
Միութեանը, կջախջախի բոլոր ազգութեանների կալվածատերերի ու
կապիտալիստների իշխանութեանը և յեղբայրութեան կհաստատի Ան-
դրկովկասի բանվորութեան ու գյուղացիութեան մեջ:

Դա ձեռնառու չէր, իհարկե, արշունարբու կալվածատերերին, և ահա
յորանք կանչեցին տաճիկներին, բաժանեցին Անդրկովկասը հեղափո-
խական Ռուսաստանից, անխուսափելի դարձրին ազգամիջյան կոտո-
րածը, կորստի սպառնալիքի տակ դրին ժողովրդին:

Գյուղացի յեղբայրներ ու ընկեր բանվորներ,

Թշնամին զինված դալիս և մեր դեմ, մենք ձեզ կոչ ենք անում կեղե-
քիչների — բեղերի, իշխանների, վաճառականների միութեան հակա-
դրել բոլոր ազգութեանների ճնշածների միութեանը: Վրաքի յեղեք ձեր
որդունարու կեղեքիչներն դեմ, վորոնք արշավում են Բազմի պրոլե-
տարիատի վրա:

Յեթե մենք ցրենք դավաճաններին և մեր ուժերը ժողովելով, յեղ-
բայրական միութեան հաստատենք, այլևս մեզ չի սարսափեցնի արտա-
քին թշնամին:

Դեպի դենք, թուրք, վրացի գյուղացի յեղբայրներ:

Գեպի դենք, հայ գյուղացիներ. — դուք մի լսեք ձեր նախկին առաջ-
նորդներին, վորոնք տաղնապի ժամին դավաճանել են ձեզ և իրենց
հանցավոր քաղաքականութեամբ կորստի յեն մատնել ամբողջ ժողո-
վուրդը:

Բազմի Խորհուրդի դեմ, Անդրկովկասի միակ ազատ անկյունի դեմ վրա-
քի յեն կանգնել բոլոր մութ ուժերը: Բազմի Խորհուրդի դրոշմ աշխատա-
վորների ազատութեան ու յեղբայրութեան դրոշմ և, անցեք այդ դրոշ-
մակ:

Կորչեն Անդրկովկասյան իշխանութեանները:

Կորչեն բեղերը, խաները, իշխանները, կապիտալիստները:

Կեցցե բոլոր ազգութեանների բանվորների ու գյուղացիների յեղ-
բայրութեանը:

Ամբողջ հողը գյուղացիներին, ամբողջ իշխանութեանը աշխատա-
վորներին:

Կորչի տաճիկական լուծը, կեցցե Միութեանը Հեղափոխական Ռու-
սաստանի հետ:

1918 թ. մայիս

ԲԱԳՎԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բազմի կոմունայի սոսնակարդ խնդիրն էր ստեղծել զինված ուժ, Բազուն պաշտպանելու և նավթային արդյունաբերությունը պահպանելու Հոկտեմբերյան հեղափոխության համար: Նա շատ լավ էր հասկանում նավթարդյունաբերության կարևորությունը և հսկայական նշանակությունը քաղաքացիական պատերազմի պրոցեսում: Նա գիտեր, Վոր նավթի պաշարներից և կախված պրոլետարիատի հաղթանակը Կոլչակի և Դենիկինի վրա: Սեփական զինված ուժերը անբավարար լինելու պատճառով բայլզեվիկները ստիպված էին ողտադործել Բազմում յեղած հայկական զորամասերը, վորոնք գտնվում էին զաշնակցության ազդեցության տակ: Զինված ուժեր էին հարկավոր անհետաձգելի կերպով:

Մուսավաթական ապստամբության ճնշումից հետո, թուրքական ազգային խորհուրդը տեղափոխվեց Գյանջա: Շուտով նա ոգնություն ոտացավ տաճկական շտաբից և վրաց մենչեիկներից: Ահա թե ինչպես և նկարագրում ընկ. Շչերալսկին այդ ժամանակվա կացությունը:

«Այդ ժամանակ, յերբ Բազմում կազմվում էր Կարմիր բանակը, մուսավաթականները նույնպես քնած չէին և հավաքում էին իրենց ուժերը, խաղալով գլխավորապես, մահմեդական գյուղացիության ազգային և կրոնական պայքարները վրա:

Գյուղերի խավար ազգաբնակչությունը հեշտությամբ էր յենթարկվում այդ պրովակացիաներին և Բազմի դեմ գործող ջոկատների շարքերը լեցվում էին զինված գյուղացիների նորանոր մասսաներով:

Այսպիսով հավաքվեցին զգալի ուժեր, վորոնք մարտյան անցքերից հետո առաջ շարժվեցին Բազմի վրա:

Պետրոպոլսում հավաքված մի ջոկատ արշավում էր հյուսիսից, մյուսը, ավելի բազմաթիվ՝ «վայրենի զինվորային» հրամանատար Մադալովի հրամանատարությամբ, յերկաթուղով առաջ էր շարժվում Յելիզավետուլից (Գյանջա):

Բազմի զորքերը առաջին հաղթությունը տարան մարտյան ապստամբության ճնշումից հետո անմիջապես, յերբ «վայրենի զինվորային» ջախջախված զորամասերը գուրս քշվելով քաղաքից, կանգ առան Խուրդալան կայարանի մոտ, պաշտպանվելով Պետրոպոլից հասած զաղս-

տանցիների ջոկատների կողմից՝ թվով մոտ 1000 մարդ, մի քանի թնդա-նոթներով:

Ապրիլի 8—10-ի կռիվներում այդ ջոկատները ջախջախվեցին խորհրդային զորամասերի կողմից և Յալամա կայարանը, յերկաթուղա-դիժն ընկան բազմեցիների ձեռքը:

Հաջի Կարուլի ուղղությամբ Բազմի զորքերը (Կարմիր զվարդիայի ջոկատները) ապրիլի 10—17 կռիվ էին մղում արշավող թշնամու դեմ:

Զորքերի հրամանատար Կադարովի պաշտոնական ղեկուցադրի հա-մաձայն, Հաջի-Կարուլի շրջանում կենտրոնացած էին թշնամու բազ-մաթիվ բանդաներ, ինչպես և նրա մի քանի կանոնավոր զորամասերը՝ այն է՝ թուրքական զինվորական գունդը, թվով մի քանի հարյուր ձիա-վոր, և մի այլ գունդ (հավանաբար Ղարաբաղի), բացի դրանից, վրա-ցական վարժական գումարտակի մի հարյուրակը գնդացրային կաման-դայով, 4 թնդանոթով և 6 գնդացիով, վորոնք գործում էին թիֆլիսի գրահաղնացքի աջակցությամբ:

Այդ հակառակադրույթ թշնամու ուժերի թիվը 2000-ից անց էր:

Բազմի զորքերը, վորոնք դիրք էին բռնել Ալյաթ կայարանի առաջ, բռնեցին թշնամուն նավատորմի և գրահաղնացքի ողնությամբ և ապրիլի 20-ին, 4 ժամվա համառ կռիվից հետո դրավեցին Հաջի-Կարուլ կայա-րանը:

Ցրոնտից ստացված ղեկուցադրի համաձայն, թշնամին շուտա-փույթ նահանջել էր Քյուրդամիրի ուղղությամբ: Բազմի գրահաղնաց-քի ոմբակոծման տակ թշնամին թնդեց՝ ամբողջ գնացքը Հաջի-Կարուլ կայարանում և նահանջելուց առաջ թալանեց կայարանն ու գյուղը:

Մի քանի օր հետո Մադալովը, ըստ յերևույթին ողնական ուժ ստանալով, վորձեց դեմ մղել խորհրդային զորքերին, գրավելով Հաջի-Կարուլը, Փիրսահաթը և Նավագին, սակայն ապրիլի վերքերին բազմե-ցիները կտրողացան վերջնականապես ամբանալ Հաջի-Կարուլում:

Ռադական գործողությունները շարունակվում էին միայն Դեր-բենդի ուղղությամբ և Լենքորանի դավառում: Այստեղ, Լենքորանի քիչդի ուղղությամբ և Լենքորանի դավառում: Այստեղ, Լենքորանի քիչդի ուղղությամբ, կազմակերպված թշնամի ուժեր չկային: Գործընթացը ընդ-չրջանում, կազմակերպված թշնամի ուժեր չկային: Գործընթացը ընդ-հարումներ էին տեղի ունենում տեղական բանդաների և սկաբիլ չահ-տեանների խմբերի հետ, վորոնք անցել էին սահմանը:

Գերբնդի կողմից բազմեցիների դեմ գործում էին Պետրոպոլից ուղարկված Դադաստանի 2-րդ գնդի յերեք հարյուրյակ և Դադաստանի 1-ին գնդի յերեք հարյուրյակ, 4 թնդանոթներով և 4 գնդացիներով, վորոնց ուժ էին առյիս տեղական բանդաները:

Սակայն այստեղ էլ Բազմի զորքերը մի շարք հաղթություններ տա-րան: Մայիսի ընթացքում նրանք գրավեցին Խաչմազը, Ղուբան, և բոն: Մայիսի ընթացքում նրանք գրավեցին Խաչմազը, Ղուբան, և Խաչմազից Դերբենդ քաղաքն ուղարկեցին մի ջոկատ, վորը մայիսի

ված արչավանքը Բազմի վրա: Ընկ. Շչերալսկին այսպես և նկարագրում
«ռազմական գործողութունների ընթացքը»:

«Հունիսի սկզբին ավարտվեց բավական թվով զորքերի կազմակեր-
պությունը (մոտ 20 առանձին դումարտակ), և վերջինս հարձակման
անցնել Գյանջայի ուղղությամբ թշնամուն դեպի արևմուտք չպրտե-
լու նպատակով և ըստ հնարավորի գրավել այդ քաղաքը, — հասնել Աղբրե-
ջանի սահմաններին: Բազմի զորքերի շտաբի պետ Նշանակված դնդա-
պետ Ավետիսովին իր կողմից յենթադրում էր ամառվա ընթացքում բա-
վականանալ Յևկլախ կայարանի և Կուր գետի ափերի պաշտպանողական
գծի գրավումով:

Հունիսի առաջին օրերին Բազմի զորքերը դուրս յեկան Փրոնտ, առաջ
չարժվելով յերկաթուղով մինչև Հաջի Կարուլ:

Կենտրոնանալով Հաջի-Կարուլում, զորքերը հարձակում սկսեցին
Քյուրդամիրի ուղղությամբ, գլխավոր ուժերը չարժվում էին յերկա-
թուղաղծի յերկայնքով, աջից և ձախից, դնում էին կողմնակի ջոկատ-
ները:

Հունիսի 11-ին գրավեցին Սաղիրի կայարանը: Բազմի զորքերի հե-
տախուղական չափաչափը Կերասր կայարանի մոտ սմբակոծվեց թշնամու-
հրետանու կողմից, հավանաբար զրահագնացքից:

Այնուհետև, Հունիսի 12-ին թշնամու հեծելազորի հետ հրաձգու-
թյուն ունենալուց հետո, մի քանի վերավոր սալով, Բազմի զորքերը
գրավեցին Քյուրդամիր կայարանը և գյուղը: Խորհրդային զորքերի աջ
թևը, վորի վրա կենտրոնացվում և գլխավոր ուշադրությունը, ավելի
առաջ շարժվեց և գրավեց Կարամարյան գյուղը և այդ գյուղի առաջ
գտնվող Փրանդային հարմար դիրքերը: Այստեղ աջ թևին միացավ սկզբում
Շամախում գտնվող ջոկատը:

Քյուրդամիրի ամբողջ Փրոնտում Բազմի զորքերի թիվն այդ ժա-
մանակ հասնում էր 15—18 հեռակա դումարտակի, վորոնք կազմում էին
յերեք բրիգադա, յուրաքանչյուրում 5—6 դումարտակ, հեծելազորի
2—3 եսկադրոն, յերկու կամ յերեք թևի և մեկ մարտիրային մարտիոց-
ներով: Գումարտակները Բազմից դուրս գալու ժամանակ լրիվ կազմ ու-
նեցին, մոտ 1000—ախան մարդ յուրաքանչյուր դումարտակում: Թշնամու
հետ ունեցած առաջին լուրջ ընդհարումների մոմենտին, նկատի ունենա-
լով սպանվածներին, վերավորներին և հետ մնացողներին, Բազմի զորքի
չարքերում բնդամենը կային 12—13 հազար մարդ, իսկ կռիվողների թիվն,
իհարկե, ավելի պակաս էր:

Աջ թևի վրա գործում էր Կադարովի ջոկատը (Համադասուպի 1-ին և
3-րդ բրիգադի մասերը), Քյուրդամիրի շրջանում Հարությունյանի 2-րդ
բրիգադը: Ամբողջ զորքը գտնվում էր ռազմածովային կոմիսար Կորդա-

նովի ընդհանուր հրամանատարության տակ, վորի շտաբը՝ շտաբի պետ
Ավետիսովի գլխավորությամբ գտնվում էր Քյուրդամիրում:

1918 թ. հունիսի 11-ին կարմիր զորքերն ունեցած առաջին մասնակի
հաջողությունը:

3-րդ բրիգադի կազմից 16-րդ կարմիր դումարտակը, Քյուրդամիրի
ռաջոնում կռիվ բռնվեց թուրքերից, վրացիներից և դադստանցիներից
թաղկացած թշնամու զորառյուսի հետ—թվով մոտ 2000 մարդ:

Յերկու օր հետո, հունիսի 18-ին թշնամին հարձակման անցավ 3-րդ
բրիգադի դեմ Կարամարյան գյուղի մոտ, իսկ նույն օրը յերեկոյան ժա-
մը 6-ի մասերը թշնամին փորձեց անցնել Բազմի զորքերի թիկունքը յեր-
կաթուղաղծի հարավային շրջանում, 20 վերստանոց ամբողջ Փրոնտի
վրա հարձակում սկսելով՝ յերկաթուղաղծի մինչև Կարամարյան գյուղը:

Աջ թևում հարձակումը հետ մղվեց այստեղ կրկին աչքի ընկավ 16-րդ
դումարտակը:

Բազմիցիների ձախ թևում թշնամին բազմաթիվ թնդանդիների ա-
ջակցությամբ և թիկունքն անցնելու փորձով քիչ էր մնացել յետ մղեր
խորհրդային զորամասերին, բայց հետո ինքը դեն չպրտվեց և վախուս-
տի դիմեց: Այս ճակատամասում կարմիրները խեցին ելի մի գնդացի և
այի դիմեց: Վերահաս մութը և մշուշն արգելեց յեղան հետապնդ-
մանը:

Այս կռիվում, Կորդանովի պաշտոնական տեղեկագրի համաձայն,
թաղվեցիները ավին 5 սպանված և 40 վերավոր, թշնամին կորցրեց մոտ
100 մարդ:

Առաջին հաջող ընդհարումներից հետո սկսվեցին անհաջողություն-
ները:

Շնորհիվ այն բանի, վոր 7-րդ կար. դումարտակի 2-րդ վաշտը հրա-
ժարվեց դուրս գալ և ողնել հարձակվող զորամասին, Կարամարյան կա-
յարանի ռաջոնում շրջապատվեց և խոշոր վնասներ կրեց 21-րդ կարմիր
դումարտակը:

Բազմի զորքերի աջ թևը, հունիսի 18-ի հաջող կռիվից հետո, չկարո-
ւացավ դրա հիման վրա ծավալել հարձակումը և առաջ շարժվել—դին-
վորների հոգնածության պատճառով: Սակայն աջ թևի մի քանի օր հե-
տ կրկին հարձակման անցավ Գյուկչայ քաղաքը գրավելու նպատակով:

Այս քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ չորս օր տևող համառ կռիվ, 1918
թ. հունիսի 27-ից մինչև 30-ը: Այստեղ Բազմի զորքերն առաջին անգամ
թ. ընդհարվեցին տաճկական կանոնավոր զորքերի զգալի ուժերի հետ (դե-
նդհարվեցին Կարամարյանի համար կռիվը հաջող սկսվեց:

Բազմիցիների Գյուկչայի զորառյուսի համար կռիվը հաջող սկսվեց:
Հունիսի 27-ին, գլխավոր ուժերի ճակատային հարձակման հետ միաժա-
մանակ՝ կարմիր զորքերն անցան թշնամու թիկունքը և ուժրակոծեցին
մանակ՝ կարմիր զորքերն անցան թշնամու թիկունքը և ուժրակոծեցին

Գյուղէաց քաղաքը: Բայց հետո, «մի շարք աննպատակ անգամանքների հետեանքով,—ինչպես ասում է պաշտոնական ղեկուցադիրը—ճակատային դիրք դրավող մեր զորքերը նահանջեցին դեպի Կարամարյան: Թշնամին աղատվելով շրջապատվելու վտանգից, վոր սպառնում էր նրան, իր հերթին սկսեց անցնել մեր թիկունքը: Նկատի ունենալով ստեղծված դրությունը և հետագա կոխիների համար զորքն անխնայ պահելու նպատակով՝ աջակողմյան դորասյունն ոտիպվեց նահանջել: Կոխվել կատաղի յեղամ ավանային դրոհներով: Սոսկալի շողի և ջրի պակասության պատճառով զինվորները հասնում էին ուշաթափ լինելու աստիճանի, բայց քաջությամբ պաշտպանում էին իրենց դիրքերը: Միայն մի մասը ձախ թևում պաշարվելով թշնամու բազմաթիվ հեծելազորից, հունիսի 29-ին նահանջեց և դրանով ազդեց ամբողջ ճակատի վրա: Յերկու կողմից էլ կորուսաներն զգալի էին»:

Պարտության բարոյական ազդեցությունն այնքան մեծ էր, վոր Բագվի զորքերի հաղթված զորմասերը Հկարողացան կանգ առնել և շարունակեցին նահանջել նույնիսկ այն ժամանակ, յերբ արդեն վաղուց դուրս էին յեկել կրակի գծից և դադարել թշնամու հետ շփում ունենալուց:

«Զորքը մի քանի օր զենքը ձեռին նահանջում էր, մինչդեռ թշնամին հեռու յեր»—ասում էր ընկ. Զափարիձեն խորհրդի 1918 թ. հուլիսի 25-ի նիստում:

Նահանջող զորմասերին հաջովից կանգնեցնել միայն Մեյսարի—Մատրասի գյուղի գծի վրա, Շամախուց 5—6 վերստ դեպի արևմուտք:

Այլ թևի պարտության հետեանքով, Քյուրդամիրի զորմասերը նույնպես Հկարողացան առաջ շարժվել և նույնիսկ մի քիչ հետ քաշվեցին զիրքեր դրավելով Քյուրդամիրի մոտ:

Ժողովրդական կոմիտեաների խորհրդի կողմից Բագվում հունիսի 24-ին հայտարարված ընդհանուր դորահավաքը, 1892—93 թվի ծնված բոլոր քաղաքացիների, չափեց սպասված արդյունքները և թույլ անցավ:

Այսպիսով Հհաջովից արագ կերպով ստեղծել նոր զորմասեր՝ Փրոնտադարկելու համար: Ակամա հարկ յեղավ բավականաչափ Փրոնտում յեղած ուժերով և մասամբ հույսը դնել այդ ժամանակ Պարսկաստանից յեկած Բիչերախովի ջոկատի վրա, թեև ինքը Բիչերախովը, վորի մուտքը Բագու թույլ էր արվել հսկողների, մենչևիկների և դաշնակների պահանջով, Հեր վայելում Բագվի Ժողկոմխորհի վստահությունը, վորպես ակնհայտ ռեակցիոներ և անդլոֆիլ: Այնուամենայնիվ ազդարանելության և զորքի մեջ ունեցած նրա ժողովրդականությունը չնորհիվ, հարկ յեղավ Բիչերախովին նույնիսկ նշանակել Բագվի բանակի ընդհանուր հրամանատար:

Բիչերախովի ջոկատը, թվով մոտ 1000 մարդ, բաղկացած գլխավորապես կողակ ձիավորներից, Բագու հասավ 1918 թվի հուլիսի 5-ին և

խկույն ուղարկվեց Քյուրդամիրի ճակատը՝ ինստրուկտորական զարդի (հրամանատարական կազմի զարդը) հետ միասին, վորն ուղարկված էր լորպետ վերջին ռեզերվ: Ինքը՝ Բիչերախովն իր շտաբով Բագու յեր յեկել մի քանի օր առաջ և հուլիսի 2-ին արդեն գտնվում էր Քյուրդամիրում:

Հուլիսի 6-ին Բիչերախովը ստանձնեց Բագվի բանակի հրամանատարությունը և նույն օրը կարգադրեց հարձակման անցնել, բայց տաճիկները կանխեցին նրան և իրենք սկսեցին հարձակումը, վորի շնորհիվ նախաձեռնությունը նրանց ձեռքն անցավ:

Հուլիսի 8-ին և 9-ին տաճիկները համարյա շարունակեցին հարձակումները հյուսիսից Քյուրդամիրի զորմասերի աջ թևի դեմ և վերջինը ստիպեցին նրանց նահանջել յերկաթուղադի ուղղությամբ, թողնելով Քյուրդամիրը:

Միաժամանակ տաճիկները հարձակում սկսեցին Շամախու վրա: Թեև Շամախու շրջանում կաղարովի զորմասերի զործողություններն այս անգամ ավելի հաջող էին, բայց և այնպես նրանց Հհաջովից տիրել Աղ-Սուն և ողնություն ցույց տալ ձախ թևին:

Կոխվել սկսվեց հուլիսի 8-ին, ցերեկվա ժամի 12-ին, հենց Շամախի քաղաքի մոտ:

Տեղական բնակիչների զինված ջոկատների ողնությունը հետ մղելով թշնամու յերեք հարձակումները, խորհրդային զորքերն իրենք անցան հարձակման և թնամուն քչեցին 7 վերստ, դրավելով Մեյսարի գյուղը:

Այս կոխիների հետեանքով, չնայած, վոր փորձ արվեց թշնամու թիկունքն անցնել, Բագվի զորքերը Հկարողացան թշնամուն քչել Շարադի գիրքերից և առաջ շարժվել:

Քյուրդամիրի գրավումից հետո տաճիկներն իրենց ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրին Շամախու ուղղությամբ վրա, բերելով այսուհի զգալի ուժեր:

Հուլիսի 20-ին Աղ-Սուն-Շամախի խճուղով հարձակում գործելու հետ միաժամանակ, տաճիկների զորասյունն առաջ շարժվեց շրջապատելու Շամախին հարավից Մատրասի և Կերկենջ գյուղերի վրայով, դեպի Հհաջարանի բարձունքները: Այս զորասյունը Շամախուց 15—12 վերստ դեպի հարավ-արևելք ձգտում էր կտրել Շամախուց Մարաղի վրայով Բագու տանող խճուղին:

Շրջապատվելով թևից և թիկունքից, Բագվի զորքերի Շամախու ջոկատն ստիպված յեղավ նահանջել: Թե վորքան արագ կատարվեց այդ նահանջը՝ յերևում է այն բանից, վոր հուլիսի 22-ին Շամախու ջոկատն արդեն գտնվում էր Զանգի գյուղի մոտ, Շամախուց խճուղով 70 վերստ արածություն վրա:

սկսեցին կորցնել մեծամասնութիւնը: Վճռական նշանակութիւն ունեցաւ Հայոսխայէն Պարսկաստանում յերեացած անգլիացիներին Բաղու հրաժիշտը: Դրեկի ամենքը յենթադրում էին, Վոր աշխատէր կարելի պաշտպանել Բաղուն, Վոր Դյաննայի կողմից արշավող սահակական զորքերի մասին Բաղու—մի քանի սրով հարց է: Հենց այստեղ ամբողջութեամբ զրկուեցին այն ամբողջ տարբերութիւնը, Վոր կար զանազան կուսակցութիւնների հայացքների միջև: Բաղվի պաշտպանութեան շուրջը: Համաձայնական և ազդաշնական—բուժուական կուսակցութիւնները (հսկողներ, մեղմեցիկներ, զաւթակներ) Վորոշեցին ողնութեան զիւմի անգլիացիներին—Վորոշեց Բուսաստանի «զաւթակներ»: Իսկ բայցէիկները կողմնակից էին ինքնուրույն կերպով պաշտպանել Բաղուն մինչև վերջը, ցանկանալով պահել նրան պաշտպանող պրոլետարիատի համար, նրանք չէին կորցնում իրենց հույսը Մոսկովայից ողնութեան ստանալու մասին: Բայց հզօնած մասսաները անկողնութեան մեջ չէին կարողանում ըմբռնել բայցէիկներին ազդեցիկ: Սակայն Վորոշեցի հարկադրում էր մեր ընկերներին՝ Խորհրդում կտրական կերպով դնել անգլիացիներին հրաժիշտը հարցը: Հուլիսի 16-ի առաջին նիստում հարցը չուժվեց: Յերկրորդ անգամ դրվեց հուլիսի 26-ին Բանվորական Կարմիր բանակային, Նախաձեռնական և Գյուղացիական Պատգամավորների Խորհրդի արտահարդ նիստում, չըջանային խորհուրդների, Կովկասյան Կարմիր Բանակի և Ոսկանաւային կոմիտեների հետ միասին: Նկատի ունենալով այդ նիստի պատմական մեծ կարևորութիւնը, մենք բերում ենք սղաղթական հաշիւաւորութիւնից՝ ընկ. ընկ. Շահումյանի և Ջախարիճի ճառերը:

Ճիշտը բացվում և յերկու ժամ 50 րոպէսին: Ներկա յեն Կենտրոնական Խորհրդի անդամներ՝ 154 մարդ, չըջանային պատգամավորական խորհուրդների անդամներ՝ 152 մարդ, Կենտրոնականի անդամներ՝ 13 մարդ, Ռազմաւային Կոմիտեների անդամներ՝ 43 մարդ: Ռազմահեղափոխական Կոմիտեի անդամներ՝ 16 մարդ, հայտարարվեց հետո ներկայացած՝ 79 մ., ընդամենը 459 մարդ:

Նախադասում է ընկ. Ջախարիճին:

ԸՆԿ. ՆԱԽԱԳԱՀ.—Այսօրվա նիստը նախորդ նիստի շարունակութիւնն է: Այսօր մենք պետք է վերջապէս լուծենք ցավոտ հարցը: Այժմ անցնելով միակ հարցի ընթացիկ, Վոր այսօր դրված է որակարգում—քաղաքական և ռազմական կացութեան հարցը, յես խոսքը տալիս եմ Կենտրոնական Կառավարութեան ներկայացուցիչ Շահումյանին:

ԸՆԿ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ.—Իմ նախաձեռնութեամբ անցյալ անգամ զուգարկեց ընդլայնված խորհուրդը, Վորի առաջ յես դրի Ռուսաստանի և Անդրկովկասի քաղաքական և ռազմական կացութեան հարցը, նկատի ունենալով պիտակորապէս այն խորհումը, Վոր վերջերս սկսվել է մեր

չարքերում, մասնավորապէս անգլիացիներին հրաժիշտը վերաբերյալ բանաձեւը, Վորն ընդունվել և Կառավարական նախատորմիկի աղմուկով վերի առանձին կոմիտեների կողմից: Այսպիսով, անցյալ նիստը դրադվեց միայն նրանով, թէ հաշիւաւոր է, թէ հարկաւոր չէ հրաժիշտի անգլիացիներին:

Շատերից, մասնավորապէս «Դաշնակցութեան» կուսակցութեան ներկայացուցիչներից յես լսել եմ մեղադրանքներ այն մասին, Վոր իշխանութեան ներկայացուցիչները Խորհրդի առաջ դնում են այնպիսի մի հարց, Վոր չպետք էր դնել: Այդ հարցը յես դրել եմ որակարգում հենց նրա համար, Վորովհետեւ ընդհատակյա ազդեցիկ յես մղվում այդ կարեւոր հարցի շուրջը, Վոր կարող է վճռական նշանակութիւն ունենալ հեղափոխութեան զործի համար Անդրկովկասում: Յեւ զմեռի Վոր այդ հարցը դրվել և մեր հակառակորդների կողմից, Վորոշեց անգլիացիներն են դուրս գալիս պատասխանատու մի հիմնարկութեան մեջ, ինչպիսին և Կառավարական ռազմական նախատորմիկը, ապա յես յենթադրում էին, Վոր Բաղվի պրոլետարիատի հեղինակաւոր հիմնարկները, Վորոշեց իրենց մեջ միացնում են և՛ նախատորմը, և՛ բանակը, և՛ մյուս բոլոր հեղափոխական ուժերը, պետք է հետաքրքրվեն այդ ազդեցիկայով և ասեն իրենց ճանրակիւ խոսքը: Յես հույս ունեցի, Վոր այդ խոսքը կլինի սկսված ազդեցիկայի դատաւարութեան խոսք:

Բայց, յերբ անցյալ նիստում սղաւման հակառակ, մի շարք քաղաքական կուսակցութիւններ պաշտպանեցին այդ ազդեցիկային, յես վերջին քվեարկութիւնից առաջ արի մի հայտարարութիւն, որ այդ հարցը միջազգային քաղաքականութեան հարց է և չի կարող լուծվել միայն մեր կենտրոնական իշխանութեան կողմից: Իսկ յեթե մենք ճանաչում ենք այդ կենտրոնական իշխանութիւնը, ապա մենք պետք է լսենք նրան:

Յերբ առաջարկվեց հանել այդ յերկու բանաձեւերը, Վորոշեց մոտավորապէս հաւասար թվով ձայներ էին ստացել: Կենտրոնի կուսակցութեան ներկայացուցիչը, Վորոշեց պատճառաբանութիւններից մեկը, մասնաւոր հենց իմ հայտարարութիւնը և ասաց, Վոր մենք պետք է ընտրենք մի հանձնաժողով, Վոր կզնա Փրոնտ և կզեկուցի մեզ, իսկ Կենտրոնական Կառավարութեան կոմիտե Շահումյանը կարող է հարցնել Կենտրոնական Կառավարութեան կարծիքն այդ հարցի մասին: Միևնույն օրը յես դիմեցի Կենտրոնական Կառավարութեանը, պարզեցի ազդեցիկայի բնույթը և փաստերը և խնդրեցի կառավարութեանը պաշտոնապէս հայտարարել իր վորոշումն այդ կարեւոր հարցի վերաբերյալ:

Կենտրոնական կառավարութիւնից յես ստացա մի հեռագիր, Վորը սղվեց թերթերում, բայց Վորոշեց պաշտոնական փաստաթուղթ, յես սղվեց և հրապարակեմ այն այս նիստում (կարդում է ընկ. Ստալինից ստացված ռազիո—հեռագիրը, Վոր ժամանակին սղված է մամուլում):

Այդ հեռագրում հիշատակվում է Խորհուրդների Համառուսական Ծրդ Համագումարի վորոշումը, մի համագումար, վորին մասնակցել են նաև Բազլի Խորհրդի ներկայացուցիչները։ Այդ համագումարում ընդունված է հետևյալ բանաձևը՝ (կարգում է Խորհուրդների Ծրդ Համագումարի բանաձևը)։

Հրապարակելով Խորհուրդների Համագումարի այս կատեգորիկ վորոշումը և մեր Կենտրոնական Կառավարութեան հայտարարութիւնը, այն կառավարութեան, վորին մենք ճանաչել ենք մինչև այժմ, վորի մաս մենք չարունակ պատվիրակութիւն ենք ուղարկել, խնդրելով ռադիկալները՝ նախատրմի և բանակի համար, պարենաւորում տառնալի և հարյուրամոր միլիոններով, — յետ հայտարարում եմ, վոր յեթե մենք ճանաչում ենք Խորհրդային իշխանութիւնը տեղերում և կենտրոնում, յեթե մենք պարտադիր ենք համարում Խորհուրդների Ծրդ Համագումարի վորոշումը և Կենտրոնական Կառավարութեան հայտարարութիւնը, ապա այդ հարցը մենք պետք է համարենք լուծված մեզ համար և հանենք Խորհրդի քննութիւնից։ Մեր առաջ դրված է քաղաքի և հեղափոխութեան պաշտպանութեան հարցը։ Դրա համար մենք պետք է վորոշենք բոլոր միջոցները։ Անցյալ անգամ յետ ուշադրութիւն հրավիրելի միասնական ճակատի անհրաժեշտութեան վրա, վոր մենք աշխատել ենք պահպանել պաշտպանութեան վերաբերող բոլոր հարցերում։ Յեթե այն Փրակիաները, վորոնք ագիտացիա ելին մղում գիտակցաբար, կամ անգիտակցաբար, գիտավորյալ, կամ վրդ գիտավորյալ, ցանկանում են մնալ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ և կազմել միասնական ճակատ հեղափոխական կուսակցութիւնների հետ, վորոնք կանգնած են Խորհրդային իշխանութիւնը ճանաչելու և Ռուսաստանի հետ կապ պահպանելու տեսակետի վրա, ապա յետ դիմում եմ ձեզ և խնդրում քննութիւնից հանել այդ հարցը, վորպես միջադրային քաղաքականութեան հարց։

Մեր առաջ կանգնած թշնամին այնքան էլ ուժեղ և սարսափելի չէ, վոր մենք չկարողանանք մեր ուժերով և միջոցներով դնել պաշտպանութեան հարցը։

Պետք է վերջ տալ յերկարաւիւթյանը, վոր մտցրել է այդ ագիտացիան։ Վրդ մի Անդրիա չի վրկիլ մեզ, յեթե մեր ներսում սկսվի անհամաձայնութիւնը և ներքին կատաղի պայքարը։

Յեթե դուք չեք ցանկանում տանուլ տալ ամբողջ դործը, յետ կոչ եմ անում ձեզ հարցը համարել միանգամայն լուծված և անցնել այն հարցի քննութեանը, թե ինչ միջոցներ մենք կարող ենք ձեռնարկել ընդհանուր ջանքերով ստեղծելու համար այն միասնականութիւնը, վոր խախտված է այդ ագիտացիայի հետևանքով, միջոցներ դնել Փրոտար պաշտպանելու և ցանկալի նպատակին հասցնելու համար։

Խորհրդային Ռուսաստանը տրամադրում է մեզ հսկայական միջոցներ։ Այսօր Աստախանից կզան հինգ նավ, վորոնք բերում են 80 թնդանոթ, 150 գնդացի, 10 հազար հրացան, 20 հազար պատրոն, մեծ քանակութեամբ զենքատնայնութիւն և այլն։ Ռուսաստանը մինչև հիմա վրդինչ չի խնայել և այժմ էլ չի խնայում իր ուժերը։ Փոխանակ կապիւլիու տարյերկրացիների հետ, լավ է դիմենք Ռուսաստանին, իսկ մինչ այդ հաւաքենք մեր պրոլետարական բոլոր ուժերը — բանակն ու նախատրմը և հանուն այն բանի, վորպետի չխղել կապերը կառավարութեան հետ, յետ հրավիրում եմ ձեզ հանել որակարգից անդլիացիներին հրավիրելու հարցը և քննել ճակատը պաշտպանելու հարցը՝ մեր ընդհանուր ուժերով, Խորհրդային Ռուսաստանի հետ միասին (յերկարատե ծափահարութիւններ)։

ԸՆԿ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ. — Յետ ուղում եմ բացատրութիւն տալ այն մասին, թե ինչու հեռագրում ասված է «Կենտրոնական կառավարութեան լիազորութեամբ»։ Նման դեպքերում կառավարութիւնը շատ անգամ հաղորդել է իր կամքը ընկ. Ստալինին, Յարիցին, վորպետի նա շտապ, Ժամանակին կարողանա տեղեկացնել մեզ, իսկ ընկ. Ստալինից ստացված հեռագիրը պաշտոնական փաստաթուղթ է, վոր բղխում է Կենտրոնական կառավարութիւնից։ Հեռագրում նշված է, վոր պատճենն ուղարկված է Մոսկվա՝ Ժողկոմխորհին, վորպետի նրա տեքստը լիովին հայտնի լինի նրան և գտնվի այնտեղ։ Դա համեմատյալ դեպս Կենտրոնական կառավարութեան կարծիքն է, վորին չի կարելի անվանարկել վրդ մի նկատույթով։

ԸՆԿ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ. — Յետ արի հերթից դուքս մի հայտարարութիւն։ Այժմ իմ առաջարկը պետք է քվեարկվի։ Յետ պետք է պատասխան ստանամ։ Յետ առաջարկում եմ ձեզ, նկատի ունենալով Խորհուրդների Համառուսական Ծրդ Համագումարի վորոշակի արտահայտված կամքը և Կենտրոնական իշխանութեան կատեգորիկ հայտարարութիւնն այն մասին, վոր այս հարցն իր կողմից լուծված է բացասական կերպով և չի կարող լուծվել տնայնագործական ձևով (տեղից. իսկ ինչո՞ւ դուք տնայնագործական կերպով սկսեցիք պատերազմը) ... Վրդ։ Տնայնագործական ձևով չեմ, այլ կառավարութեան համաձայնութեամբ, վորը պաշտոնապես հայտարարեց, թե մեր ջոկատները գտնվում են Ռուսաստանի Կենտրոնական իշխանութեան պաշտպանութեան տակ ... Նկատի ունենալով այդ, յետ առաջարկում եմ ձեզ քննութիւնից հանել անդլիացիներին հրավիրելու հարցը և անցնել Փրոտարի ներկայացուցչի գեկուցմանը և այն հարցի լուծմանը, թե ինչպես ուժեղացնել դորքը Խորհրդային իշխանութիւնը պաշտպանելու համար։ Այստեղ վրդանք առարկեցին, վոր այդ հարցը կարող է լուծել տեղական Խորհուրդը, վոր մենք ունենք արտաքին գործերի մեր կոմիտարը։ Մենք ունենք արտաքին գործերի կոմիտարը,

այսինքն՝ այն դործերի, վորոնք վերաբերում են Ֆեդերատիվ Ռուսաստանի մյուս մասերի հետ յեղած հարաբերություններին: Իսկ ինչ վերաբերում է արտաքին դործերին, ապա ամեն մի Ֆեդերատիվ յերկրում այդ կազմում է կենտրոնական Ֆեդերատիվ իշխանության իրավունքը:

ԸՆԿ. ԺԳԵՆՏԻ.—Նախքան տվյալ հարցն որակարգից հանելու ամառը արկը քվեարկության դնելը, յես առաջարկում եմ լսել հանձնաժողովի զեկուցումը:

Նախագահը հարցը դնում է քվեարկության: Քվեարկության արդյունքները. 208 քվե ստանում է Շահումյանի առաջարկը (հարցը որակարգից հանելու մասին) և 250 քվե ընկ. Ժգենտի առաջարկը: Քվեարկության ժամանակ ամբողջ դահլիճը լարված ուղադրությամբ հետևում է:

ԸՆԿ. ՆԱԽԱԳԱՀ.—Ձայների մեծամասնությունը ստացավ հետևյալ առաջարկը. լսել հանձնաժողովի զեկուցումը, քննել այն, և հետո կայացնել այս կամ այն վորոշումը (բուն ծախհարություններ աջից):

ԸՆԿ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ.—Իմ դրած հարցին խորհրդի մեծամասնությունը խուսափեց պատասխանել: Թաղեվեցին զեկուցման հետևի. թող մնա, հետո, կտեսնենք ասելով: Սա նշանակում է խուսափել կտրուկ դրված հարցից:

Վորպես կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչ, յես բողոքում եմ (ուժեղ ծախհարություններ ձախից, ճիչեր, աջից. «ինչո՞ւ յեք դիմում դիվանագիտական հնարքների»):

ԸՆԿ. ՆԱԽԱԳԱՀ.—Կարգի յեմ հրավիրում:

ԸՆԿ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ.—Յես դիտեմ, իհարկե, հարցը լուծված չէ բայտ ելության և յես հույս ունեմ, վոր մեծամասնությունն արիություն և քաղաքական չիտակություն կունենա տալու հարկ յեղած պատասխանը, բայց այժմ կենտրոնական կառավարության անունից հայտարարում եմ ֆորմալ բողոք:

Այնուհետև խոսում է ընկ. Ջախարիձեն:

ԸՆԿ. ՋԱՓԱՐԻՁԵ.—Մենք այստեղ միտինդում չենք: Լսեցեք ինձ հանդիստ: Յես ուզում եմ խոսել վոչ վորպես ֆրակցիոն հետոր, այլ վորպես խորհրդի և Գործադիր Կոմիտեյի նախագահ, վորովհետև, բայտ իմ խորը համոզման, այժմ լուծվում է մի հարց, վոր վերաբերում է Բազվի կորիդորի և կորիդորային իշխանության քախտին:

Նման պատասխանատու մոմենտում յես չեմ կարողանում հասկանալ շատ ճառասիրտների: Յես դիմում եմ «Գաղափարական» ֆրակցիային. մեք չէին կարող սղասել այսպիսի պատասխանատու մոմենտում նման հայտարարություն ձեր կուսակցության պաշտոնական ներկայացուցչի կողմից: Համեմատեցեք Միրաքյանի ճառը՝ անցյալ ժողովում Յուլյանի արտասանած ճառի հետ: Ի՞նչ նմանություն կա նրանց միջև: Յեթե ար-

ձանադրվի նրա ճառը վոչ միայն սղադրությամբ, այլ լուի ընդհանուր գծերով, և կարդացվի այդ ճառը հայ բանվորներին, մի քանի ժամանակ հետո դա կլինի ամենախիստ պատիժը ձեզ համար, ձեր քաղաքականության համար (ծախհարություններ):

ԸՆԿ. ՋԱՓԱՐԻՁԵ (սղադրողին).—Արձանագրեցեք, ընկեր, վոր ծախհարում են նաև մի քանի դաշնակցականներ:

Ամոթ այն ժողովին, վոր լսում է նման ճառեր: Ինձ համար տարբերակ է թվում լսել և այն կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, վորոնք իրենց հայացքը դարձրել եյին դեպի Թյուրքիան և Գերմանիան, վորոնք բաց արին յերկաթուղագիծը և Թուրքիայի տվին գերմանո-տաճկական զորքերին դնալ Բազվի վրա (ուժեղ աղմուկ): Իսկ ձեր անվանակիցը (դիմելով ընկ. Ռամիշվիլուն) ռադիկալ ասաց ինձ, վոր նրանք Թուրքիայի են գերմանական բանակի աղաւ յերթեկությունն Անդրկովկասյան յերկաթուղով:

Յես այս ամենն ասում եմ վոչ թե նրա համար, վոր հաշիվներ մաքրեմ, այլ վորպեսզի դուք զիտակցորեն վերաբերվեք այն բանին, վորին դուք պետք է ձայն տաք:

Այստեղ հանդես յեկավ ընկ. Ռոդենրյուսը—նախատորմի անունից: Յես հիշում եմ, յերբ այդ ընկերը և Նաջարովը նույնպես հանդես եյին դալիս նախատորմի անունից, բայց դուք իճներդ հետո կարմրեցիք այդ յելույթների համար և ասացիք, վոր սխալվել եք, վոր հենց նրանք եյին ռադիկալ ձեզ ընդհարվելու Բազվի խորհրդի հետ, կայացնելով նման վորոշումներ: Բայց այդ կարելի յեր ուղղել, իսկ այժմ նրանք առաջնորդում են մեզ մի այնպիսի փակուղի, վորից դուքս դալն անկարելի կլինի և վոչ մի զղջում այլևս չի ողնի դործին: Յես դիտեմ, վոր Նաջարովը և Ռոդենրյուսը խորհրդային իշխանության դիտակից թշնամիներն են, վորոնք պայքարել են և պիտի պայքարեն նրա դեմ: Նույնիսկ աջ ետերների կուսակցությունը մի քանի անգամ զինվել և Նաջարովի դեմ, վոր այժմ ձեր լիզերն է:

Այժմ յես դիմում եմ բոլոր բանվորներին: Հիշեցեք, վոր յեթե նույնիսկ անդիաղիները կանչվեն այստեղ, մեր փրկությունը միայն այն ժամանակ ապահովված կլինի, յերբ մենք ինքներս կներկայացնենք միասնական ուժ:

Ասում են, վոր ժողովխորհում չեն ներկայացված բոլոր կուսակցությունները, սակայն աջ ետերների և նույնիսկ մի քանի ինտերնացիոնալ մենչևիկների հետ վոչ մի քաղաքում նման միություն չի յեղել: Անդիաղիների դալով՝ դուք կկտրեք այն ճյուղը, վորի վրա նստած եք: Դուք վերջի վերջո կքայքայեք Բազվի խորհուրդը և դեմ առ դեմ կկանգնեք անդիաղիական կապիտալին, ալտոմորիլ նստած հրահանգիչներին, իսկ

դրանով չատ հեռու չեք դնա: Սակայն դրանով մենք կխղենք կապը Ռուսաստանի հեղափոխական դեմոկրատիայի հետ:

Յեւ ձեզ ասում եմ՝ մի՛ կանչեք անդլիացիներին, վորովհետեւ դուք կկործանեք Սորհրդային իշխանությունը, դուք կկտրեք Բազուն Ռուսաստանից, իսկ այդ սխալն անուղղելի կլինի (բացականչություն տեղից): Յեւ լսում եմ բողոքներ նրանցից, վորոնք յերբեք չեն աշխատել ամրացնելու Բազվի Սորհուրդը, այլ կովել են նրա դեմ:

Ձեր վճիռը, ձեր վորոշումը՝ հրավիրել անդլիացիներին—կլինի մասհացու հարված Բազվի Սորհրդին»:

Կրքոտ վիճարանություններից և ընդհարումներից հետո հանկեցին յերկու բանաձև. մեկը բայլչեիկների, ձախ հսերների և ձախ դաշնակների կողմից, իսկ մյուսն աջ հսերների ֆրակցիայի կողմից:

Բայլչեիկների բանաձևը հետևյալն էր՝

«Բանվորական Կարմիր բանակային, Նավաստիական և Գյուղացիական Պատգամավորների Բազվի Սորհուրդը՝ պատգամավորների Ռայոնական Սորհուրդների, Յենտրոնասպի, Կովկասյան Կարմիր Բանակի Ռադմահեղափոխական Կոմիտեի, Նավային և վաշտային կոմիտեների մասնակցությամբ, հուլիսի 25-ի նիստում, լսելով ճակատ մեկնած պատվիրակների զեկուցումը և ընենելով Բազուն քաղաքի ռադմական կացությունը, վորոշում են՝

1. Հանձնարարել Գործադիր Կոմիտեյին և Ժողովրդական Կոմիտեների Սորհրդին անհապաղ ձեռք առնել բոլոր միջոցները, վորպեսզի ճակատից վերադարձող հոգնած զորմասերը հանգստանան, կադրուրվեն, նորից կազմակերպվեն և դառնան մարտունակ միավորներ:

2. Հավաքել բոլոր մարդկանց, ղեկավորական շարքերում յեղած ռադմիկներին, վորոնց թիվը Բազվում հասնում է մի քանի հազարի, վորպեսզի մոբիլիզացիայի չենթարկվածներ, կամ դասալիքներ, և նրանցից կազմել նոր զորմասեր:

3. Հայտարարել նոր զորավար 10 տարվա համար և հանձնարել Ժողովրդական Կոմիտեների Սորհրդին ձեռք առնել ամենայնոանդուն միջոցներ՝ այդ մոբիլիզացիան արագ և լրիվ անցկացնելու համար, կանգ չառնելով ամենախիստ պատիժների առաջ՝ խուսափողների նկատմամբ:

4. Դիմել Հեղափոխական Ռուսաստանին՝ կոչ անելով ողնության դալու չուտափուլի զորք ուղարկելով Բազվի պաշտպանություն ուժեղացնելու համար:

5. Ինչ վերաբերում է անդլիացիներին հրավիրելու շուրջը մղված ագիտացիային, Սորհուրդը հայտարարում է.

ա) անդլիական զորքերի յերեսյը Բազվի տերիտորիայի վրա՝ կնշտնակի այդ քաղաքի դրավումն անդլիական իմպերիալիզմի կողմից և կուրուստ Ռուսաստանի համար:

բ) նկատի ունենալով, վոր այդ ագիտացիան քայքայում է ներքին հեղափոխական ֆրոնտը, անհամաձայնություն և բարոյալքում է մտցնում բանակի մեջ և խանդարում է ստեղծելու անհրաժեշտ նոր զորմասեր, առանց վորի թե՛ անդլիացիների հետ և թե՛ առանց անդլիացիների մենք կկործանենք պաշտպանություն դործը:

գ) նկատի ունենալով, այն կտուրկ վորոշումը, վոր ընդունել է Սորհուրդների Համառուսական 5-րդ Համագումարը, ամեն տեսակի իմպերիալիստների՝ Ռուսաստանի տերիտորիայի վրա հրավիրելու դեմ, ինչպես և Կենտրոնական Կառավարության վորոշակի հայտարարությունը, վոր չի թույլատրում անդլիացիներին հրավիրել Բազուն, — Բազվի Սորհուրդը վորոշում է պաշտպանել Բազուն իր և հեղափոխական Ռուսաստանի հեղափոխական ուժերով և վերջ դնել անդլիացիների հրավիրելու օգտին մղվող ամեն տեսակի կադմալուծող և քայքայիչ ագիտացիային:

ՆԱԽԱԳԱՀ. — Քվեարկում եմ յերկու բանաձևեր, մեկը ձախ հսերների և բայլչեիկների և ձախ դաշնակցականների, իսկ մյուսը՝ աջ հսերների:

Քվեարկության ժամանակ ամբողջ դահլիճը լարված ուշադրությամբ հետևում է:

ՆԱԽԱԳԱՀ. — (Հրապարակում է քվեարկության արդյունքները) Շահումյանի բանաձևը ստացվել է 236 ձայն, ոսցիալիստ-հեղափոխականների բանաձևը 259 ձայն (բոլորն ծափահարություններ աջից):

ՆԱԽԱԳԱՀ. — Յեւ ստացել եմ մի հայտարարություն բայլչեիկների և ձախ հսերների ֆրակցիայից, վորոնք խնդրում են ընդմիջում տալ:

Շահումյանը հերթից դուրս խոսք է ստանում, վորպես Կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչ:

ԸՆԿ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ. — Այլ հսերների բանաձևը 23 ձայն տվելի ստացավ, քան մյուս բանաձևը: 23 ձայնի մեծամասնությամբ, 500 մարդուց ավել, քան մյուս բանաձևը: Սա բոլորն հիացմունք առաջ բերեց անդլիզմյան նստարարյններում: Յեւ հարց եմ տալիս, ինչո՞ւ համար եք դուք հրճվում: Դուք դեռ չեք դադարել Անդլիային, սակայն դուք կորցրիք Ռուսաստանի Կենտրոնական իշխանությունը: Դուք դեռ չեք դադարել Անդլիային, բայց կորցրիք մեզ: (Աղմկալի ծափահարություններ ձախից):

Ընկերներ, դուք գիտեք, վոր վորպես Կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչ, յես պատասխանատու յեմ նրա առաջ այն բոլորի համար, վոր արել եմ մինչև հիմա, այն ստորագրությունների համար, վոր յես տվել եմ հարյուրավոր միլիոնների հասնող դրամի պահանջներին: Վորպես Սորհրդային իշխանության պատասխանատու ներկայացուցիչ, յես բողոքում եմ այս դավաճանության դեմ (բացականչություններ աջից, ուժեղ ծափահարություններ ձախից, վորոնք շարունակվում են յերկար ժամանակ):

Յեւ հայտարարում եմ, վոր վորպէս իշխանության ներկայացուցիչ հրաժարվում եմ ամեն տեսակի պատասխանատվությունից հետագա քաղաքականության համար: Մեր կուսակցության անունից յես հայտարարում եմ, վոր այս դավաճանության պատասխանատվությունը մենք չենք վերցնի մեզ վրա (ծափահարություններ):

Յերեք Փրակցիաների՝ բայլչեիկների, ձախ ետերների և ձախ գաշնակցականների հանձնարարությամբ յես անում եմ հետևյալ հայտարարությունը.

Ընդունված բանաձևում կա յերեք կետ: Կետերից մեկն անգլիացիների հրաժիրելն է, մյուս կետը վերաբերում է կողիցիոն կառավարություն կազմելուն, իսկ յերրորդը, վոր Բագվի Խորհուրդը հրաժարվում է ճանաչել Կենտրոնական Խորհրդային իշխանությունը (տեղից. ճիշտ չէ): Յուրաքանչյուր աղնով անձնավորություն, նա, ով չի ցանկանում մորթեցնել մարդկանց, չի հանդգնի առարկել, յերբ յես անում եմ այս հայտարարությունը: Ահա ընդունված բանաձևի յերեք կետերը: Այդ առթիվ յերեք Փրակցիաների անունից յես հայտարարում եմ՝

Նախ անգլիացիներին հրաժիրելը մենք համարում ենք դավաճանություն հեղափոխական Ռուսաստանի հանդեպ: Այս դավաճանության գործում մեր ճանապարհները բաժանվում են: Մենք չենք կարող պաշտպանել ձեր քաղաքականությունը (յերկարատե ծափահարություններ և բացականչություններ ձախից—«բռավո»):

Յերկրորդ, մեզ առաջարկում են կողիցիոն կառավարություն բոլոր կուսակցություններից, վորոնք մտնում են Խորհրդի մեջ: Մենք ասում ենք. կառավարությունը—դա տեխնիկական մի որդան է, վոր կարող է աշխատել միայն այն ժամանակ, յերբ միատարր է: Մենք խոսում ենք միաձույլ կառավարության մասին, մանավանդ նման կրիտիկական բողոքներին: Ունենալով միաձույլ կառավարություն, վորպէս տեխնիկական ապարատ, մենք աշխատանքի յենք հրավիրում բոլոր կուսակցություններին, հանուն ճակատի պաշտպանության և պրոլետարիատի միասնականության: Նրանք, վորոնք խոսում են բայլչեիկների Փրակցիոն քաղաքականության մասին, անամոթարար զրպարտում են: Վոչ մի կողիցիոն կառավարության մեջ մենք չենք մասնակցի (նորից յերկարատե ծափահարություններ ձախից):

Յերրորդ՝ քանի, վոր Խորհրդի մեծամասնությունն ասաց, վոր նա Խորհրդային իշխանությունը ճանաչում է միայն տեղերում և հրաժարվում է ճանաչել Խորհրդային իշխանությունը Ռուսաստանում, մենք գտնում ենք, վոր յեթե Փրոնտից յեկած ընկերները ձայն տվին դրան, ապա նրանք չէին հասկանում, թե ինչ բանի է յին ձայն տալիս: Յես այդ պատճառով եմ նրա համար, վոր նախատրամբ միշտ միաձայն արտահայտվել ե Ռուսաստանի Խորհրդային իշխանությունը ճանաչելու ոգովին: (Սաստիկ

աղմուկ): Քանի վոր այդ բանաձևին ձայն տվին դաշնակցականները, վորոնք յերեկ իրենց կուսակցական կոնֆերենցիայում վորոշել են, վոր ճանաչում են թե՛ Ռուսաստանի և թե՛ Բագվի իշխանությունն այսպէս, ինչպէս նա կա, և վոր մի փոփոխություն չեն հանդուրժի, նրանք քվեարկել են թյուրիմացարար:

Ոգտվելով մեր անհաջողություններից, այս պայմաններում դուք, ընդունելով, այդ բանաձևը, խղեցի՞ր կապը ձեր և մեր միջև, կանգնելով դավաճանական տեսակետի վրա, մենք հրաժարվում ենք պատասխանատվությունից այն հանցավոր քաղաքականության համար, վոր դուք սկսում եք, ինչպէս և հրաժարվում ենք ժողովրդական կոմիտարների պոստերից (բացականչություններ— «բռավո» և բուռն ծափահարություններ ձախից):

Ընկ. Շահումյանը նստում է, հետո կրկին վստջի յե կանգնում, մոտենում է ամբիոնին և ավելացնում.

Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, վորպէս Կենտրոնական իշխանության լիազորի, ապա յես կտեղեկացնեմ կառավարությանը, վոր Խորհրդի աջ Փրակցիաները, ոգտվելով Բագվում տիրող իրարանցումից, կատարեցին սե յերախտամոռացության և դավաճանության ակտ՝ հեղափոխական Ռուսաստանի հանդեպ: Քանի դեռ նրանց հարկավոր եր կենտրոնական Ռուսաստանից ստանալ դրամական միջոցներ և ուղղամթերք, խարեյական ճանապարհով, ուղտագործելով Խորհրդային իշխանության ներկայացուցչի ստորագրությունը, այնքան ժամանակ նրանք խաբում եյին և ոտանում, իսկ այժմ կատարեցին ամենասե յերախտամոռացության ակտ (բուռն ծափահարություններ ձախից):

Նախագահող ընկ. Զախարիձեն նիստի վերջում անում է մի հայտարարություն, վորով միանում է ընկ. Շահումյանին:

Ընկ. ԶԱՓԱՐԻԶԵ. —Յես պետք է հայտարարեմ, վոր ընկ. Այոլոն միանգամայն աղափաղված ձևով մեկնաբանեց յերեք Փրակցիաների հայտարարությունը: Նրանից բնավ չի բղխում այն տակտիկան, վոր իբր թե մենք հեռանում ենք Խորհրդից և լվանում ենք մեր ձեռները:

Վոչ, ժամանակը թելադրում է մեզ, վոր մենք աշխատենք վոչ թե յերեք անգամ, այլ տաս անգամ ավելի, քան առաջ, վորովհետեւ հանդես են յեկել նոր թշնամիներ՝ հանձին անգլիական իմպերիալիստների, վորոնք դուք կանչեցիք, սակայն այդ քաղաքականության համար մենք բոնց դուք կանչեցիք, սակայն այդ քաղաքականության համար մենք պատասխանատվություն վերցնել չենք կարող, բարի յեղեք վերցնել ինքապատասխանատվություն վերցնել չենք կարող, իսկ մենք կմասնակցենք ներդ: Բարի յեղեք կանգնել կոմիտարների տեղը, իսկ մենք կմասնակցենք ամբողջ աշխատանքին, մեր կուսակցությունից վոչ վոք չի թողնի Խորհուրդը:

Ընկ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ. —Յես ուզում եմ լրացնել ընկ. Այոլայի հայտարարությունը: Մենք կաշխատենք, բայց կկովենք և գերմանացիներ

րի, և այն դավաճանական քաղաքականութեան դեմ, վոր սկսում եք դուք»:

Այդ ժամանակ (հունիսի 30—31) տաճկական ուժերը գրեթե հասել էին Բաղվին, ոգոստոսի 1-ին կազմվեց այսպես կոչված գիկտատուրան, վորի կազմի մեջ մտան Պուշկովը, Լեմելյն, Պեչոնկին, Յերմակով և Տյուչկով: Գոյություն ուներ նաև ժամանակավոր Գործադիր կոմիտեյի պրեզիդիում. նախագահ՝ Ա. Առաքելյան (դաշնակ) և անդամներ՝ Ա. Վելունց, (եսեր), Լեւ Ումանսկի (եսեր), Մելիք Յուլյան (դաշնակ), Այլով—(մենչևիկ), Սադովսկի (մենչևիկ) և այլն:

Բայլչևիկները իշխանությունից հրաժարվելուց հետո Բաղվի պաշտպանությունը չափազանց թուլանում է:

Պաշտպանողականների կողմից հապճեպ կազմված զորամասերն սկսում են արագորեն կազմալուծվել: Ոգոստոսի 2-ին տաճիկներն արդեն հասել էին քաղաքի ծայրամասերին:

Ընկ. Շչեբալսկին հետևյալ կերպ է նկարագրում Բաղվի կացությունը.

«Տաճիկները գրեթե խուժում էին քաղաքը, Սալյանի կադրամաների և Բալիլովի հրվանդանի կողմերը: Շատերը կարծում էին, վոր արդեն ամեն ինչ կորած է և Բաղվի բաղդը մնում: Քաղաքում պայթում էին տաճկական սուլթաններ, լսվում էր հրացանային և զնդացրային հրաձգություններ: Տները տանիքների վրայով Պետրովսկի հրապարակից թռչում էին Պետրովի մարտկոցի թնդանոթային սուլթանները:

Քաղաք պահելն անհնար էր թվում:

Նման կացության պայմաններում կենտրոնի ռազմական կոմիտե Պետրովը, Շահումյանի հետ խորհրդակցելուց հետո, վորոշեց, վերջապես իր ջոկատով նալ նստել և մեկնել Պետրովսկ, կամ Աստրախան, վորպեսզի պահպանի ջոկատը և լրացնի նրա թիվը—աղաղա գործողությունների համար, վոր պետք է մղվեին Բաղվի մոտ՝ տաճիկների, կամ անդալիսցիների դեմ: Պետրովի հետ միասին պետք է ուղևորվեր Շահումյանը և ելի մի քանիսը նախկին կոմիտարներից: Վորոշված էր նալ նստել հետևյալ ուղի:

Ոգոստոսի 3-ին ժամը 2-ի մոտերը մի քանի շողենավեր, բեռնավորված ջոկատի զորքերով և ռազմամթերքով, խարխա վերցրին նավահանգստից, մտադրություն ունենալով բաց ծով դուրս գալ, բայց նրանք բռնվեցին գիկտատուրայի ռազմական կողմից, վորը կանգնած էր ուշադրում և ուղարկվեցին ռազմական նավահանգիստ:

Այսպիսով, Պետրովի վորձը՝ հեռանալու Բաղվից իր ջոկատով, չհասնող և նա ստիպված լիցավ ժամանակավորապես հետաձգել իր մտադրությունը, բանակցության մոտեցով գիկտատուրայի հետ:

Նույն ուրը յերեկոյան «Մուսխանդա» շողենավով Շահումյանը մտադրովեց մեկնել Աստրախան, բայց այդ շողենավն ել բռնվեց ճանապարհին և նրա վրա դառնով Շահումյանը նախկին կոմիտարներից մեկի՝ Տեր-Գաբրիելայանի հետ միասին ձերբակալվեց:

Պետրովի ջոկատի և Շահումյանի հետ Բաղվից հեռանալու փորձի անհաջողությունը բացատրվում է այն միջոցներով, վոր ձեռք էր առել գիկտատուրան, վորին, անշուշտ, նախադրույացքել էին բայլչևիկները մտադրության մասին և վորը ներկա դեպքում հետապնդում էր իր նպատակը: Պետրովի ջոկատի վերաբերմամբ գիկտատուրան մտադիր էր, ինչպես պարզվեց հետո, ձեռք գցել ջոկատում յեղած զենքերը և այլ ռազմամթերքը: Ինչ վերաբերում է նախկին կոմիտարներին, ապա նոր իշխանությունը, զբաղված լինելով ուրիշ գործերով, դեռ չէր վորոշել իր դիրքը նրանց հանդեպ: Յեւ, չնայած նրանց ազատ էր թողել, բայց ըստ յերեույթին, չէր ուզում, վոր նրանք հեռանային Բաղվից»:

Անդալիսցիները, ինչպես պետք էր սպասել, չկարողացան վոչ մի իրական ոգնություն ցույց տալ քաղաքի պաշտպաններին: Նրանց թիվը հրամանատարական կազմի հետ միասին 600-ից ավելի չէր:

Ոգոստոսի 6-ին բայլչևիկները բաց թողին մի կոչ, վորտեղ առված է.

«Բաղվի ժողովոյն վորհը կանգնած էր կրկնակի դավաճանության փառսի առաջ: Նա չէր կարող համաձայնության գալ անդալիական իմպերիալիստների հետ, ինչպես և չէր կարող խաղաղ բանակցություններ վարել դերմանո—տաճկական իմպերիալիզմի հետ: Նա կարող էր կոչ անել միայն պրոլետարիատին, վորքի կանգնեցնելով նրան, բայց ակներև էր, վոր աջ կուսակցությունների և բանակի հրամանատարական կազմի նման վարմունքի հետևանքով վոչինչ չէր կարող ալլես փրկել Բաղուն թշնամու ներխուժումից... Զցանկանալով արդելք լինել ազդարանակությանը՝ փորձելու վերջին միջոցը. հանձնվելու հաղթողների վորոգմամբությանը, ժողովրդական կոմիտարների խորհուրդը վորոշեց հրաժարվել իր լիազորություններից և շողենավերով ելալու ալլալ յենթարկել ռազմական ուժերը և խորհրդային Ռուսաստանի պետական դույքը: Բաղվում ալլես չկա հեղափոխական ֆրոնտ, ալլ կա իմպերիալիստական ֆրոնտ: Այդ մոմենտից Ռուսաստանի խորհրդային իշխանության քաղաքական և ռազմական ներկայացուցիչները չեն կարող մնալ Բաղվում և լինել անդալիական իմպերիալիստների ոժանդակներ, յինել այն դավաճանության մեղսակիցներ, վոր կատարվեց աջ եսերների, մենչևիկների և դաշնակների սողեցության տակ»:

Համաձայնական և ազդարանական կուսակցություններն ալլալում էին ամեն կերպ վարկաբեկել բայլչևիկներին: Մինչ այդ, տաճիկները շարունակում էին արշավել: Սեպտեմբերի 13—14-ին տեղի յեն ունենում

կատարի կոնիսեր, սակայն քաղաքի դրությունն անհուսալի յե: Մի բու-
ռին անգլիական զորքերը հենց առաջինների թվում լքում են սաղմաճա-
կաւր: Քաղաքում խուճապ է: Հայ ազգաբնակչութիւնը վախենալով
փախչում էր, յերկուզ կրելով, վոր կոտորած տեղի կունենա տաճիկների
Բագու մտնելու հետեանքով: Այս վերջին որերը ընկ: Շէրաքսիկն նկա-
րագրում է շատ դունագեղ:

«Անպատեհների 14-ին շաբաթ որը և ամբողջ գիշերը շարունակվում էր
գործի, սկսական դույքի և փախչող բնակիչների տեղավորումը բարձա-
ների վրա: Անհնար էր նկարագրել այդ ժամանակ տիրող խուճապն ու
իրարանցումը: Բագվի անկումն անսպասելի յեղով դիկտատուրայի հա-
մար: Ուստի և եվակուացիայի և նով նստելու առաջուց մշակված պլան
չկար, իսկ յեթէ լինէր նույնիսկ, չէր էլ կարելի իրագործել այդ պայման-
ներում:

Իսկ ներկա դեպքում չողենալերով վախուսալ կատարվում էր տա-
րերային կերպով, սարսափից խելագար քաղաքացիների և զինվորների
ամբոխը շրջապատում էր և հարձակվում չողենալերի վրա, չլսելով վո՛չ
ցուցմունք, վո՛չ հրաման թշնամու անընդհատ հրաձգության տակ, յերբ
վոչ վոր չգիտէր Ֆրոնտի խեղական դրությունը և բոլորը բողբ առ ըսով
սպասում էյին, վոր տաճիկները քաղաք կխուժեն: Այնուամենայնիւ
սեպտ. 15-ին օտարություն գրեթէ ամբողջ գործը կարողացավ նստել շո-
ղենալերը և անվտանգ հեռանալ Բագվից: Զորքի մեծ մասը դեռևս 14-ի
յերեկոյան կարողացել էր նով բարձրանալ, մնացածները շաբաթի հետ
միասին չողենալ նստեցին գիշերը և միայն Կարմիր բանակի մի աննշան
մասը չկարողացավ հեռանալ Բագվից և դերի ընկավ: Իշխանյանի հաշ-
վով—մոտ 1500-ից 2000 մարդ:

Յենտրոկասպիի և Ժամ. Գործկոմի դիկտատուրան՝ Արտ. հանձնաժո-
ղովի և իր բոլոր մյուս որդանների և ապարատի հետ միասին սեպտեմ-
բերի 14-ի յերեկոյան նույնպէս նստեցին չողենալեր և հաջորդ որը բոլոր
նովերը, բեռնավորված գործերով, փախստականներով և նախկին իշ-
խանությամբ, (դիկտատուրան և այլն) ուղեվորվեցին դեպի Պետրովսկի
վոր գրավված էր Բիչերախովի կողմից» (Շէրաքսիկի):

Իսկ ինչպե՞ս էր բայլչեիկների դրությունը ողոստոսին, և սեպտեմ-
բերի սկզբներին, ձերբակալված կոմիտարների վիճակը, վորոնց սպասում
էր տխուր վախճան Անդրկասպյան ստեպներում—այդ մասին հաջորդ
գլխում:

ԲԱԳՎԻ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ
ԳՆԴԱԿԱՀԱՐՈՒՄԸ

Բագվի Կոմունայի անկումից հետո ստեղծված կացութիւնը միան-
շամայն պարզորոշ նկարագրված է «Մոսկվային ուղղված նամակում»,
վոր Յենտրոկասպիի Դիկտատուրայի Արտակարգ Քննիչ հանձնաժողովը
գտել էր Բ. Կ. Կ. Բագվի Կոմիտեյի անդամներից մեկի մաս: Բերում ենք
քաղվածներ հիշյալ նամակից.

«Նրանից հետո, յերբ մեր կուսակցութիւնն առանց վորեւէ դիմա-
դրության և առանց կովի գիշեց իշխանութիւնը, «պարլամենտական (!)
ճանապարհով և նստեց չողենալերը, մենք ընկանք բարդ և անհարմար
դրության մեջ, քաղաքում մեր իշխանութիւնը չէ, մեզ ձերբակալում
են, իսկ նախահանդատից էլ բաց չեն թողնում, պահում են՝ կարծես թե
վնասած գերության մեջ: Մեր բոլոր ուժերը (Պետրովի ջոկատը և տե-
ղական զորամասերը) գինված բանակատեղ էյին կազմել Պետրովսկի նա-
վամատույցում և հրապարակում, սարսափ ազդելով մեր հակառակորդ-
ներին: Միաժամանակ, քանի դեռ անդլիացիները չէին յեկել, իսկ տա-
ճիկները սպառնում էյին քաղաքին, Պետրովի ջոկատն ակտիւ մասնակ-
ցութիւն էր ցույց տալիս պաշտպանությանը, դրանով դգալի չափով
բարձրացնելով մեր հեղինակութիւնը բնակիչների աչքում: Ել չեմ խո-
սում այն ճնշումների, ձերբակալութիւնների, հալածանքների և այն
մասին, թե սալի, զբաղարտության ինչպիսի հեղեղ էր բաց թողնված
մեր հակառակորդների կողմից, ինչպիսի հալածանք էր սկսված մեր
չեմ. մեղադրում էյին մեզ բոլոր մահացու մեղքերի մեջ և բացելիքաց
կոչ էյին անում ինքնադատատանի յենթարկել մեզ: Այդ մասին դուք
լիով դադարիար կկազմեք, նայելով «Իսկրայի» և Վալերիոլի» բյուլլե-

տենները բոլոր համարները, (այդ բոլոր համարները սրան հարակից ուղարկվում են)։ Մենք պահանջեցինք ազատ թողնել ընկ. Շահումյանին վորպես կենտրոնական իշխանության ներկայացուցչի, «իշխանություն» մերժեց, առաջարկելով ժողովում խորհի ամբողջ կազմին՝ մեկնել Բազմից։ Բայց, ինչպես պարզվեց հետո, այդ արվում էր նրանց բոլորին ծովի վրա ձերբակալելու նպատակով։

Անդրապիները դալուց հետո դուրս գնացին ամբի կարգապահ, հարկավոր էր յեղ զտնել։ Մեր հետագա անելիքի մասին խոսվում էր Կոմիտեյի բոլոր նիստերում, կոնֆերենցիայի նիստերում։ Ոգոստոսի 10-ին կայացավ մեր կուսակցական կոնֆերենցիան, վորտեղ հարցը դրվեց վերջնականապես, առաջարկվեցին յերկու բանաձևեր. առաջինը, հաշվի առնելով հեղաշրջման և անդրապիների դալու փաստը, վորից հետո պատերազմը դադարում էր հեղափոխական լինելուց և ստանում էր իմպերիալիստական բնույթ, պահանջում էր, վոր Խորհրդային զորքերը հեռանան Բազմից։ Յերկրորդը, սխալ համարելով իշխանությունից հրաժարվելը և հեռանալը, առանց վորեւ գիմադրություն, պահանջում էր մնալ, հայաքել ուժերը, ոգտագործել բանվորական մասսաներում արդեն կատարվող բեկումը և սպասել Պետրովսկից յերկու-յերեք հազար պատրաստի զորքերի հասնելուն, սկսել քաղաքացիական պատերազմ, վերցնել իշխանությունը և Բազմի պրոլետարիատի ուժերով կաշմակերպել պաշտպանությունը։

Առաջին բանաձևը, վոր պահանջում էր անհաղաղ հեռանալ, ստացավ մեծամասնությունը (22 ձայն 8-ի դեմ)։ Նույն տեսակետի վրա կանգնեց ձախ կուսակցությունների կազմակերպված բյուրոն, բաղկացած կոմունիստներից, ձախ եսերներից և ձախ դաշնակներից։ Բյուրոն քաղաքացիական պատերազմի պատրաստվելու պահանջը համարում էր խելացնոր։ Այնուհետև մեր զործունեություն ծանրության կենտրոնը դարձավ մեկնումը կամ գաղթելը։ Միջոցներ ձեռք առնվեցին մեր կողմը դրավելու միջանի ռազմական շոգենավեր. դրա հետևանքով «Ղարս», «Արդահան» և «Աղիտախի» շոգենավերի նավաստիները հայտարարեցին, վոր յենթարկվում են միայն Պետրովին։ Տպագրվեց և լայն տարածվեց մեր հեռանալու դեկլարացիան, վորը հույս էր արտահայտում, թե նոր ուժերով Պետրովսկից և Աստրախանից մենք կրկին կվերադառնանք Բազմ. (այդ էր ընկ. Շահումյանի կարծիքը)։ Տեղական իշխանությունը (Յենտրոկասպիի դիկտատուրան և Դործադիր Կոմիտեյի ժամանակավոր պրեզիդիումը) համաձայնեցին բաց թողնել մերոնց, յեթե միայն նրանք Բազմում թողնեն ավելորդ ռազմաթեքեր։ Պետրովսկի գրավոր համաձայնություն ամից, բայց մյուս րնկերներն, առանձնապես ընկ. Շահումյանը, անթույլատրելի էին համարում տասնյակ զրահապատ ավտոմոբիլներ, տասնյակներով թնդանոթներ, փամփուշտներ և

ռազմամիլիոն ռազմական հարստությունը հանձնել անդրապիներին և նրանց դաշնակից համաձայնականներին։ Դրա համար թողնվեցին միայն թնդանոթի ուժերով բեռնավորված յերկու բարձաներ։

Շուտով Բայլեկիները հեռացան Բազմից 19 շոգենավերով՝ բոլոր պատասխանատու աշխատողներով միասին։ Բայց Ժիլի կղզու մոտ ոգոստոսի 16-ին Յենտրոկասպիի, «Գյոզ Թեվե», «Աստրաբազ» և «Արդահան» նավերը հասան Պետրովի շոգետին։ Բոլոր կոմիտեները դուրս եկան յերկու շոգենավերից, կալանավորեցին և բանտարկվեցին Բայլիովի բանտում։

Հետաքրքրական է նշել, վոր համաձայնական կուսակցությունները թեև էյին մեղադրական մի ակտ մեր ընկերների դեմ, վորի նպատակն էր վարկաբեկել նրանց Բազմի բանվորների աչքում, վորոնք սկսել էյին թեքվել Բայլեկիների կողմը, տեսնելով համաձայնական կուսակցությունների ավերակությունը և հիասթափված անդրապիների դալու հետ կապված հույսերից։

Բերում ենք Յենտրոկասպիի Ժամանակավոր Դիկտատուրայի Արտակարգ Հանձնաժողովի 1918 թ. սեպտեմբերի 7-ի վորոշման յեղրապակիչ մասը։

«Արտակարգ Հանձնաժողովը վորոշեց պատասխանատվության կանոններ նախկին կոմիտեներ՝ Շահումյանին, Կորդանովին, Զախարիձեյին, Կոստանդյանին, Հովհաննիսյանին, Ամիրովին, Պավլուխինին, Տեր-Սահակյանին, Նուրիջանյանին և Պետրովին, մեղադրելով։

1. Շահումյանին, Կորդանովին, Զախարիձեյին և Կոստանդյանին, վոր նրանք գրավելով պատասխանատու պաշտոններ, վոր մի միջոցի չեն ձեռնարկել ստեղծելու բանակ, պաշտպանելու քաղաքը, վորի հետևանքը վեղավ կարմիր բանակի պարտությունը։

2. Վոր նրանք, չողտագործելով պաշտպանության բոլոր միջոցները, լքել են քաղաքը։

3. Վոր նրանք հուլիսի 31-ին մահացու վտանգի բոլեյին, յերբ գերմանա-առձեկական զորքերը մոտենում էյին քաղաքին, չեն կատարել երևց պարտականություններն ու առանց գործերը հանձնելու և հաշիվ տալու, թողնելով Բազմի պրոլետարիատը բաղդի քմահաճույքին, մեկնել են Բազմից։

4. Վոր նրանք, ռազմական կոմիտեի Պետրովի հետ միասին, իրենց հետ են վերցրել զենքեր, զրահապատներ, զնդացիրներ, արկեր, փամփուշտներ, պարենավորում, վորոնք կենտրոնից ուղարկված էյին քաղաքի պաշտպանության համար, և գրանով զրկել են Բազմի պրոլետարիատը պաշտպանության միջոցներից։

5. Վոր նրանք Պետրովի, Պավլուխինի, Տեր-Սահակյանի, Նուրիջանյանի, Հովսեփյանի, Հովհաննիսյանի, Ամիրադովի հետ միասին կոչ

էյին անուամբ աղղարնակութեանը վոտքի յեղնել զոյութեան ունեցող իշխանութեանը տնայալիւ համար:

6. Վոր նրանք, նախկին կոմիտարները, Պետրովի հետ միասին միջոցներ են նախապատրաստել բռնի ուժով փոխելու կառավարութեան ձևը:

7. Վոր նրանք դիտավորյալ կերպով չեն իրադրծել Պետրովի գրաւոր ամփած պարտավորութեանը՝ զենքերը պրոլետարիատին հանձնելու մասին:

8. Վոր նրանք ոգոստոսի 13-դէշերը, դադանի Աստրախան մեկնելու նպատակով հեռացել են քաղաքից, իրենց հետ վերցնելով ռազմատեխնիկական բոլոր միջոցները, վոր պատկանում էյին Բազվի պրոլետարիատին:

9. Վոր նրանք դիտավորյալ, վոչնչացնելու նպատակով ծովն են նետել զենքեր, պատրոններ, ումբեր և այլն:

10. Վոր նրանք չեն կատարել Յենտրոկասպիի Ժամանակավոր Դիկտատուրայի հրամանը Բազու վերադառնալու մասին:

Նախադաս՝ Մ. ՎԱՍԻՆՆ

Բազվի Ժողովմխորհի գործի քննութեանը Յենտրոկասպիի դիկտատուրան հանձնեց նախկին Ժանդարմ, ցարական կառավարութեան մանկալիկ քննիչ Ժուկովին:

Ընկ. Գեորգի Ստուբուսան այդ քննութեան առթիւ Յենտրոկասպիի դիկտատուրային հայտարարեց հետևյալը.

«Դուք դատում եք վոչ թե Շահումյանին և Ջափարիձեյին, այլ պրոլետարիատի այն մասը, վոր ուղարկել է նրանց Խորհուրդ: Ինչ վերաբերում է նրանց հանցավորութեան, ապա նրանց ամբողջ գործունեութեանը ձեր աչքի առջևն է. և դուք կարող եք դատել նրանց առանց վորեւէ դատարանի և քննութեան: Դուք ստեղծել եք արտակարգ հանձնաժողով, վորտեղ չկա պրոլետարիատի վոչ մի ներկայացուցիչը: Դա ժողովրդական դատարան չէ, այլ նրանց դատարանը, վորոնք նույն գործով էյին զբաղվում Նիկալայի Ժամանակ»:

Մեղադրյալները հրաժարվեցին ցուցմունքներ տալուց:

Բայց տաճիկների դալուց հենց առաջ համաձայնականներն ստիպված յեղան բաց թողնել մեր ընկերներին. Բազվում մնացած բայլչեիկներն ամեն ջանք թափում էյին դրա համար: 1918 թվին Գործադիր Կոմիտեյի նախկին քարտուղար Ա. Տեր-Կարապետյանն իր ցուցմունքի մեջ այսպես է նկարագրում կոմիտարներին աղատ արձակելու վերաբերյալ յեղած բանակցութեաններին ընթացքը:

«Ականաւոր բայլչեիկներին ձերբակալութեանից հետո, աղատ մնացած ընկերները՝ Միկոյանը, Դավլաթովը, Ստուբուսան և ուրիշներն

սկսեցին աշխատել նրանց աղատելու համար: Բանակցութեանների ընթացքում Ստուբուսան առաջարկեց Դիկտատուրային (Դիկտատուրայի կողմից բանակցութեանները վարում էր մենչեիկ Սադովսկին) հրաժարվել անգլիացիների ոգնութեանից, վորի փոխարեն նրանց ոգնական զորք (4.000 կարմիր բանակային) կուղարկվի Աստրախանից: Դիկտատուրայի միջին մի բանում. խիստ դադանի պահել Ստուբուսայի առաջարկը, վորպէսզի բանվորները չիմանան: Բանակցութեանների հետևանքով Յենտրոկասպիականների ձայների մեծամասնութեամբ, (վորոնք զրեթե ամբողջովին եսերներ էյին), Ստուբուսայի առաջարկը մերժվեց: Վորոշվեց բայլչեիկներին չաղատել, այլ հանձնել դատարանի: Նույնիսկ չամաչեցին հայտնել այն կարծիքը, վոր նրանց համար ավելի լավ դատավորներ կլինէյին տաճիկները:

2. Յեւ իրոք, միայն ամենավերջին րոպէյին տաճիկների դալուց առաջ՝ հաջողվեց համոզել Վելուցին ստորագրել բայլչեիկներին բանալից հանելու վերաբերյալ թուղթը: Յերմակովը (եսեր, Դիկտատուրայի տից հանելու վերաբերյալ թուղթը) վոչ մի կերպ չէր ուզում ստորագրել անդամ, ոպերացիոն մասի պետ) վոչ մի կերպ չէր ուզում ստորագրել այդ թուղթը:

Դիկտատուրայի Արտակարգ Քննիչ Հանձնաժողովի նախագահի նախկին ոգնական քաղ. Լ. Դալինի ցուցմունքով, վոր նա գրավոր ամբել և Ձայլինին, գործը յեղել է այսպես.

«Յենտրոկասպիի Բազվի Դիկտատուրայի հրահանգով, անցյալ տարվա ոգոստոսի 16-ից—18-ը կոմիտարները և բայլչեիկների միջանի ղեկավարները դուրս հանվեցին չողենավերից, վոր բռնադրավել էյին նրանք, և ուղարկվեցին Կենտրոնական Ձ 1 և Բայիլովի Ձ 2 բանտը, Ոգոստոսի 25-ին բոլոր բայլչեիկները կենտրոնացվեցին Բայիլովի բանտում: Բայլչեիկների գործի քննութեանը կատարում էր Արտակարգ Հանձնաժողովի քննիչ քաղ. Ժուկովը, վորը հրավիրվել էր այդ պաշտոնին դեռևս բայլչեիկների կողմից:

Սեպտեմբերի 14-ին, յերեկոյան Ժամի 10—11-ի մոտերը, բայլչեիկ Միկոյանը Յենտրոկասպիի Դիկտատուրայից և Գործկոմից բերեց մի հրահանգ իմ անունով, Ա. Վելուցի և քարտուղար Ա. Տեր-Կարապետյանի ստորագրութեամբ, վորտեղ ամփած էր, վոր յես միջոցներ ձեռք առնեմ բռնված բոլոր բայլչեիկներին տեղավորելու «Սևան» չողենավը, վորի հրամանատարը կարգադրութեան կստանա հետագա ուղեւորման մասին: Յույց էր տրված նաև չողենավի կանգնած տեղը:

Հենց տեղնուտեղը գրելով կարգադրութեան, վոր բանտից աղատեն քաղկորպուսի բոլոր կալանավորներին, վերցնելով ստորագրութեան ընկ. Միկոյանից, յես առաջարկեցի նրան իր հետ վերցնել զբոսիկները:

ների առաջին դասակը (12 մարդ), ուղեկցելու և պահպանելու Բաղվի կոմիտարներին շողենավ նստելու ժամանակ:

Ծանոթութուն.— Ի՞նչ նպատակ ունեյի յես, տալով 12 պահակ: Նախ, փախչող զինվորները և ազգաբնակիչները «կոմիտի» էյին վերցնում շողենավերը, և Բաղվի կոմիտարներին նավ նստելու ժամանակ կարող եր խոչոր թյուրիմացություն ծագել, նկատի ունենալով Բաղվի բնակչության (վոչ բանվորներ) արամադրությունը, և յերկրորդ «Դիկատատուրայի» կարգադրության հիման վրա—«նավ նստեցնել»:

Կոմիտարներին ուղեկցող դասակապետի՝ Պետրովսկում լնձ արած զեկուցումից յես ստուգեցի.

ա) վոր հասնելով հրահանգում նշված նավամատուցը, նրանք չեյին գտել «Սեան» շողենավը,

բ) վոր հարեան նավամատուցում նրանք նստել էյին «Թուրքմեն» կամ «Թյուրքիան» (լավ չեմ հիշում) շողենավը, վորով և մեկնել էյին:

գ) վոր ճանապարհին կռիվ եր ծագել. մի կողմից՝ Ամիրովի սպանուռիքները և առաջարկած կաշառքները, վորպեսզի ուղեվորդին Աստրախան, մյուս կողմից շողենավի հրամանատարի հայտարարությունը, թե նա այնտեղ չի կարող գնալ վառելիքի պակասության պատճառով: Հրամանատարը ցույց եր տվել յերկու ուղղություն՝ Պետրովսկ, կամ Կրասնովոդսկ, վերջապես, վորոշել էյին ուղեվորդի ղեպի Կրասնովոդսկ, վորովհետեւ Պետրովսկում նստած եր Բիչերախովը:

դ) վոր Կրասնովոդսկ հասնելիս նրանք բոլորին ձերբակալել եր Գործադիր Կոմիտեն:

Այսպիսով, մեր ընկերներն ամեն կողմից շրջապատված էյին թշնամիներով, նրանք չեյին կարող ձեղքել թշնամի ուժերի այդ ողակը: միանալու համար հեղափոխության գլխավոր ուժերին: Թափառելով ծովի վրա, նրանք վորոշեցին ընտրել իրենց կարծիքով չարաց վոքրապուշներ—գնալ Կրասնովոդսկ:

Սեպտեմբերի 16—17-ի գիշերը «Թուրքմեն» շողենավը, վորի վրա գտնվում էյին կոմիտարները և 600 փախստականներ Բաղվից, հասավ Կրասնովոդսկ, վոր գտնվում եր համաձայնական կուսակցությունների և անդլիացիների ձեռքում, յենթարկվելով այսպես կոչված Ասխաբադի կառավարությանը:

Այս կառավարության մեջ մտնում էյին եսերներ՝ Ֆուստիկովը, Սեդիխը, Սեդովը, Կուրելյովը, Զիմինը, և անխուսակցականներ՝ Դորերը, Դոխովը, Մելիք-Ստեփանովը, Բելովը, Սեյրանյանը, Հաջի Մուրադը և այլն:

Բայլչեիկներին բերող շողենավի գալն աղենոսներն իսկույն իմացրին իշխանություններին: Շողենավին հրամայվեց խարխա ձգել նավթային

նավամատուցի մոտ, քաղաքից 10 վերտ հեռավորության վրա: Ձեռք առնվեցին նախազգուշական բոլոր միջոցները, վորպեսզի ձերբակալության յենթակա կոմիտարները չկարողանան փախչել: Ծովափում կանգնած եր Թուրքմենական հետեակ հարյուրակը և տեղական եսերների ժարտական դրուժինան: Մի քիչ հեռու կանգնած եր անդլիական թեթեհրետանին: Ձերբակալությունը ղեկավարում էյին Կրասնովոդսկ քաղաքի միլիցայետ Ֆոմա Ալանիան և գործադուլային կոմիտեյի նախագահ Կուշը (Էսեր): Հեադայում, յերբ հիշյալ Ալանիան Խորհրդային իշխանության կողմից դատի յենթարկվեց հեղափոխությանը, (վորը նրան ղեկավարության դատադարտեց), հայտնեց հետեյալը՝

«Սեպտեմբերի 17-ի առավոտը Կրասնովոդսկի ծովափը հասավ «Թուրքմեն» շողենավը: Նրան ղեկավարելու համար «Բուդաս» բարկասով մեկնեցին գործադուլային կոմիտեյի անդամները: Վերադառնալով ալաուդից, նրանք հաղորդեցին, վոր շողենավը յեկել և Բաղվից՝ բայլչեիկ կոմիտարներին հետ միասին:

Կոմիտեյի կարգադրությամբ Թույլ չտրվեց «Թուրքմեն» շողենավին մոտենալ ալիին և նա կանգնած մնաց ուղեում, իսկ ամբողջ ծովափին դրվեցին պահակներ Թուրքմենական հարյուրակից:

Հեադայ առավոտը Կրասնովոդսկ քաղաքի զորքերի հրամանատար անդլիական գնդապետ Բատինի և գործադուլային կոմիտեյի նախագահ Կոշական Կոնդակովի կարգադրությամբ «Թուրքմեն» շողենավը, հիմնդնեցին նայելու պատրվակով, ուղարկվեց կարանտին, վորտեղ ուղարկվեց անդլիական զորքերի մի հարյուրակ՝ գնդացիներով և թրոշարկվեց անդլիական զորքերի մի հարյուրակը, ինչպես և գործադուլային Կոմիտեյի ամբողջ կազմը, իսկ «Բուդաս» բարկասով գնդապետ Բատինը, յես՝ միլիցիայետս յերկու միլիցիաներով:

Յերբ ամենքը հասան կարանտինա, գործադուլային կոմիտեյի նախագահ Կոշական Կոնդակովը բարձր ձայնով կանչեց «Թուրքմեն» շողենավի վրա գտնվողներին, վոր նրանք հանձնեն զենքերը:

Թաղեսու Ամիրովը մերժեց անել այդ, հայտարարելով, վոր նա ձերբակալված կոմիտարներին Բիչերախովի կարգադրությամբ տանում և Պետրովսկ, իսկ Կրասնովոդսկ և յեկել միայն վառելիքի պակասության պատճառով:

Չնայած այս հայտարարության, «Թուրքմեն» շողենավը զինաթափ արվեց: Ձինաթափումը կատարվեց հետեյալ կերպով. թնդանոթները և անդլիական ուղղվեցին շողենավի վրա և յուրաքանչյուր դուրս յեկուրին զինաթափ էյին անում գործադուլային կոմիտեյի անդամները՝ Լալին զինաթափ էյին անում, վորը յեկել եր Բաղվի կոմիտարներին հետ միասին: Լալիի ցուցմունքով, վորը յեկել եր Բաղվի կոմիտարներին հետ միասին: Այնուհետեւ, նույն Լալայի ցուցմունքով ձերբակալեցին Բաղվի 26 Խորհրդային աշխատողներին:

Բոլոր ձերբակալվածները գործադուլային կոմիտեյի կարգադրու-
թյամբ ուղարկվեցին Կրասնովոդսկ՝ Թուրքմենական հարյուրյակի ու-
ղեկցությամբ: Ձերբակալվածների մի մասը տեղավորվեց քաղաքային
միլիցիայական կից կաշանատանը, իսկ մնացածները բանտում: Ստեփան
Շահումյանն իր յերկու վորդիներով, Զափարիձեն իր կնոջ հետ, Սամ-
սոն Կանդելակին, Միկոյանը, Ամիրովը և իր կինը, Թումանյանը տեղա-
վորվեցին կալանատանը:

Յերկու ու հետո—սեպտեմբերի 19-ի գիշերը, գործադուլային կո-
միտեյի կարգադրությամբ կալանատանից և բանտից հանվեցին Բազվի
26 խորհրդային աշխատողները, հանձնվեցին Ասխաբադի զբժկոմի նա-
խագահին և Կիզիլ-Արվադի գործկոմի նախագահ Յեգորովին և հատուկ
զննաքննիչ, հատկապես ջոկված պահակախմբի ուղեկցությամբ (վորի
մեջ կային Փունտիկովը, Սեդիկը, Պետրովիչ յեղբայրները, Սեդովը
և այլն), ուղարկվեցին Ասխաբադի կողմը: Կրասնովոդսկի կալանատանը
մնացին Շահումյանի վորդիները, Զափարիձեյի կինը Վարվառե Զա-
փարիձեն, Ամիրովի կինը, Միկոյանը, Կանդելակին, Սամսոն Թումա-
նյանը և այլն: Մնացողներին՝ հատուկ բաժնի վարիչի՝ Յակովլևիչի կար-
գադրությամբ (Կրասնովոդսկի նախարարություն) հաճախ խուղարկում էյին
և դանիած նամակները, թղթերը և դրամը վերցնում էյին:

Իսկ Բիչերախովին ուղարկվեց հետևյալ հեռագիրը՝ մեր ընկերները
ձերբակալված մասին:

«Արասկարգ. Պետրովսկ: Բիչերախովին: Պատճեն: Ռազմական
Դիկտատուրա Կրասնովոդսկ № 158, 264 բառ, 19,900. Կրասնովոդսկ
ժամանեց «Թուրքմեն» շոգենավին Ամիրովի պարտիզանական ջոկատով և
մոտ յերկու հարյուր մարդ ուրիշ ջոկատներից: Շոգենավում դանիած
բոլոր անձինք զինաթափ են արված և ամսի 17-ին ուղարկված են Պետ-
րովսկ, «Վյատկա» և «Թուրքմեն» շոգենավերով: Զինաթափումը կատար-
ված է հետևյալ պատճառներով՝ 1) Մենք նրանց համարում ենք դասայիճ-
ներ, վորովհետև նրանց վերաբերմամբ յեղև և Դիկտատուրայի հրամանը՝

Բազվից մեկնելու մասին և 2) Շոգենավով Բազվից Պետրովսկ եյին ուղե-
վորվում ձերբակալված նախկին կոմիսարներ՝ Շահումյանը, Պետրով
և ուրիշներն ընդամենը 29 մարդ: Ճանապարհին ջոկատի պետ Ամիրով
զբաղվոր հրամայել և «Թուրքմեն» շոգենավի կապիտանին ուղեվորվել
դեպի Աստրախան: Հրամանը դանիում է մեզ մոտ՝ նավային կոմիտե-
յում: «Թուրքմեն» շոգենավի կապիտանը հրաժարվել է կատարել այդ
հրամանը և Ամիրովի ու ձերբակալվածների ներկայացուցիչների հետ
յերկար բանակցություններից հետո, պատճառաբանելով կորստյան
վտանգը ջրի սակարկության հետևանքով, չեն տվել (բաց և թողնված
տեքստում), ինչպես և հանդիպել ռազմական (բաց և թողնված տեքս-

տում) ... համաձայնվել են դեպի Վոչ թե (բաց և թողնված տեքս-
տում) ... Պետրովսկ, այլ, Կրասնավոդսկ:

Ամիրովը ձերբակալված և ձերբակալված կոմիսարներին Աստրախան
փախչելու նպատակով ոժանդակելու համար, իսկ ջոկատը զինաթափ-
ված է նրա համար, վոր նրանց մեջ կային կոմիսարների բազմաթիվ
կողմնակիցներ: Առհասարակ այս գործի մասին շատ բան կարող են գե-
կուցել շոգենավի կապիտանը և ուղեվորները: Ուղեվորները հայտարա-
րեցին, վոր կոմիսարների մոտ մեծ քանակությամբ դրամ կա, վորքիկ
կարմիր սակվոյաժում, վորը չի դանվել: Խնդրում ենք շտապ հեռագրել.
1) ինչպես վարվել նախկին կոմիսարներին և Ամիրովի հետ, ըստ վորում
յենթադրում ենք, յեթե ձեր կողմից առարկություններ չկան, հանձնել
նրանց ռազմադաշտային դատարանի: 2) Թույլատրեցե՞ք մեզ ողտադոր-
ծել ջոկատի զենքերը և արկերը մեր նավատորմի համար, վորոնց մեծ
կարիք ունինք. պետք է մանրակրկիտ խուղարկության յենթարկել
«Վյատկա» և «Թուրքմեն» շոգենավերը, ինչպես և բոլոր ուղեվորներին
և նավատորմներին՝ դրամը յերևան հանելու համար: Գործադուլային կո-
միտեյի նախագահ՝ ԿՈՒՆ» № 153:

Պետք է նշել, վոր Կունը Յենտրոկասպիի Դիկտատուրայի և անդ-
լիական շտաբի դաշնակիցն էր և ազենադ: Մեր ընկերների բախտը մե-
ծադույն վտանգի մեջ էր. այդ մասին վկայում է կիսապաշտոնական
«Գոլոս Սրեդնեյ Ասիի» թերթը, վորը 1918 թ. սեպտեմբեր 18-ի համա-
«Գոլոս Սրեդնեյ Ասիի» թերթը, վորը 1918 թ. սեպտեմբեր 18-ի համա-
թվում կովկասի Լենին՝ Ստեփան Շահումյանը: Մենք կանգ չենք առնի
նրանց մաս-մաս անելու և ամենատանջալից չարչարանքների յենթար-
կելու առաջ. դրանով մենք կլուծենք մեր հարյուրավոր, հազարավոր
ընկերների վրեժը, վորոնք հեծում են Ռուսաստանի բայլչեիկյան զըն-
դաններում:

Պատրաստվում էր արյունալի վրեժառություն: Յեվ այդ նպատա-
կով գործի եյին դրվել բոլոր միջոցները: Կունի վերոհիշյալ հեռագիրը
կարծես թե խնդրում էր Բիչերախովի և Դիկտատուրայի հավանու-
թյունը՝ ժողովրդական կոմիսարներին արյունալի դատաստանի յեն-
թարկելու համար: Ակներե և, վոր նա այդ հավանությունն ստացել
է և Բազվի Կոմունայի մարտիկների բազղը վճռվեց պրագ կերպով:
Ե և Բազվի Կոմունայի մարտիկների բազղը վճռվեց պրագ կերպով:
Ե և Բազվի Կոմունայի մարտիկների բազղը վճռվեց պրագ կերպով:
Ե և Բազվի Կոմունայի մարտիկների բազղը վճռվեց պրագ կերպով:

Սեպտեմբերի 19—20-ի գիշերը՝ այն կամերան, վորտեղ դանվում
էր ձերբակալված ընկերների մի մասը, (Ս. Շահումյան, Ա. Զափարի-
ձեն, յերկու Ամիրյանները, Վ. Փիալետովը, Զեվինը և մյուսները) մտան

Էլիսանության 7 ներկայացուցիչները՝ Ասխարադի կառավարութեան անդամներ, վորոնք ժամանել էին հատկապես՝ Սեդիխը, Սեդուլը, Կու-
րեյովը (հսերներ) և անկուսակցական՝ Սուդոլովիչինը) Ասխարադ քա-
ղաքի պարեալը։ Նրանցից մի քանիսի ձեռքում կային մարտիկներ։ Նրանք
հեղնում և ծաղրում էին ձերբակալվածներին, իսկ հետո հրամայեցին
պրիստովի ոգնական Կոլոդկոյին ձերբակալվածներին դուրս բերել բակը՝
ուղարկելու համար «Ասխարադ դատի»։

Ընկ. Միկոյանն աշտպես և նկարագրում այդ դեպքը։

«Կրասնովոդսկի կալանավորների տան կեղտոտ, նեղիկ կամերո-
յում...»

Յերեք ու եր անցել, ինչ մենք ընկել էինք այդ նկուղը։ Մեր կամե-
րայում էին ընկերներ՝ Շահումյանը, Ջափարիձեն, Ֆիոկստովը և ու-
րիշներն, ընդամենը 16 հոգի։

Սեպտեմբերի 20-ի գիշերը,

Պետկած ձյնիք, վոմանք թախթերին, վոմանք հատակին։

Մի քանիսը քնած են, մյուսները նիրհում են...

Լուսամուտից նայում և նենդ լուսինը, պայծառ, լուսավոր։
Ժամը յերկուսն է։

Լավում և աղմուկ, յերկաթի ճոխնչ։

Բացվում և դուռը,

Ներս և խուժում սոցիալիստ-դահլիճների բանդան։

Մկուս են մեկ առ մեկ կանչել անոռնիներով։

Բոլոր կալանավորներին բաժանում են յերեք խմբի։

Առաջին յերկու խմբին դուրս են տանում, խլում մեր շարքերից։

Այն հարցին, թե ո՞ւր են տանում։ Պատասխանում են.

«Այտեղ նեղ է. տեղափոխում են Ասխարադ՝ մարդային բանտը։

Հասնում և ժամը բաժանվելու լավագույն ընկերներից, բանվորա-
կան դատի անձնակեր մարտիկներից, Բազվի պրոլետարիատի հեղափո-
խական առաջնորդներից։

Անցնում են անհայտության տանջալից օրեր և շարաթներ։

Ո՞ւր են նրանք, ո՞ւր տարան նրանց, չենք կարողանում պարզել։

Վոմանք ասում են, վոր Ասխարադ են, ուրիշները՝ Պարսկաստան...

Մենք չգիտենք, վորտեղ են մեր մոտիկ ընկերները, Բազվի պրոլե-
տարիատ—ո՞ւր են իր առաջնորդները։ Սորհրդային իշխանություն—
ո՞ւր են լավագույն մարտիկները։

Կառկածները սողոսկում են մեր սիրտը, և տանջում։ Ծանր և մաս-
ծել, վոր աչքես կենդանի չեն Ստեփանը, Ալյոշան, Վանիչկան։

Հանկարծ, անսպասելիորեն դրսից մեկը հաղորդում է մեզ ահավոր
ճշմարտությունը, բաց և անուժ մեր աչքի առաջ ետերական դահլիճների
չլսված չարագործության կոշմարային պատկերը։ Դա մեզ անձանութ

մեզ չճանաչող յերկաթուղային մի բանվոր և Կրասնովոդսկից, կարծե՞մ
պրոլոդնիկ։

Այն գիշերը նա յեղել և կայարանում, տեսել և կասկածելի, գի-
ված մարդկանց, ծաղված, սպիտակ չալմաներով։ Վագոններում՝ բա-
հեր։

Զգալով, վոր պատրաստվում է ինչ վոր չարագուշակ, օտակալի
բան, վորոշել և վկա լինել նյութվող արյունալի վոճադործության։
Աննկատելի կերպով, ծածուկ սողացել և վագոնների արանքը և տեղա-
փոխվել բուֆերի վրա։

Նա տեսել և իր աչքերով, թե ինչպես հեռավոր անապատում կանդ-
նեցրել են դնացքը, խմբերով վագոններից դուրս բերել կոմունիզմի
ղերված մարտիկներին և յերկաթուղագծից վոչ հեռու դադանաբար
խոչտանգել նրանց։

Գնդացիներին ճարճատյունի մեջ նա լսել և սպիտակ տերրորի զոհե-
րի վերջին խոսքերը։

— «Մենք մեռնում ենք հանուն կոմունիզմի։ Կեցցե Կոմունիզմը»։

... Լուսաբաց էր։

Մարդասպանները շտապում էին և ժամանակ չէին ունեցել թաղե-
յու բոլոր դիակները։

Բազվի պրոլետարիատի առաջնորդներն իրենց արյունով վոռոգե-
ցին հեռավոր Անդրկասպյան ամալի տափաստանների ավաղները։

Նրանք իրենց կյանքը զոհարեցին կոմունիզմի դատի համար։

Իրենց մահով նրանք բաց արին Բազվի բանվորների խաբված մասի
աչքերը և ուղղեցին նրանց դեպի կոմունիզմի համար պայքարելու ուղիղ
ճանապարհը։

Նրանց մահով փակվեց Բազվի բանվորական շարժման ամենամուսյլ
էջը, կապիտալի վարձկանների—եսերների և մենչևիկների կուսակցու-
թյան դավաճանության և ավանտյուրիզմի էջը։

Բերում ենք նաև մեր ընկերների սպանության այն նկարագրու-
թյունը, վորը տպվեց 1922 թվին «Բակինսկիյ Ռուսոչեյ» թերթի 211 հա-
մարում։ Այս նկարագրությունը պատկանում է հիշյալ թերթի հատուկ
թղթակից ընկ. Պ. Ս. Զիչկանովին, վորը մեկինել էր Անդրկասպյան յեր-
կիրը և նկարել այն նկարները, վոր դեռեղված են այս դրքում։

«Ընկե՛ր, յես ձեզ մոտ եմ յեկել, «28»-ի դործով...

Կարճատև գործնական գրույց, մի շարք ցուցմունքներ և այն ժա-
մանակ բանտում «նստած» ընկերների հիշատակում։

Գտնում եմ ընկեր Ա-ին։ Նա քաղ. կուսկոմումն է։

— Արտակարգ դործեր չկան, գնանք, հեռու չե։

Ճանապարհին գրուցում ենք։

Կույմա տարածութեանը: Ինձ խորհուրդ են տալիս խնդրել մեքենայա-
բին 207-րդ վերստի մոտ դանդաղեցնել գնացքի ընթացքը և ցատկե-
վազքի ժամանակ: Կանոն եմ առնում այդ խորհրդի վրա և բազմապէս հա-
մարեցնում այդ գործողութեանը:

Գնացքի սե ժապավենը անհայտացավ հեռվում, իսկ յետ մնացի Պե-
րելալ կայարանում, յերկու ուս և մի քանի թուրքմեն բանվորներ
մեջ:

Ինձ սիրաբեր ընդունեց ճանապարհի վարսետ Պ-ն, տալով ինձ վոյ-
միայն ապաստան, այլ այն ամենը, ինչ կարող եր, նույնիսկ անկողին:
Վաղուց տեսած չլինելով «թարմ» մարդկանց, նրանք հարձակվեցին
ինձ վրա և սկսեցին հարց ու փորձ անել:

Յեւ անաշխն հերթին, ի՞նչն եր բերել ինձ նրանց մոտ:

Տալիս եմ սպառիչ պատասխան:

— «Այդպես... այդպես... Մի ժամանակ այստեղ գալիս եյին դո-
նադան մարդիկ... հիշում եմ, թե ինչպես տեղափոխում եյին գնդակա-
հարվածներին աճյունները, դեպի հետ, — Բազու:

Կամաց-կամաց զրուցեց ընդունեց սխառմատիկ բնույթ և իմ բախ-
տից՝ պարզվեց, վոր ընկ. Պ-ն արդեն 12 տարի յե, ինչ ծառայում է այդ
կայարանում: Դեռ ավելին՝ նա պատահաբար վկա յե յեղել «26»-ի տրա-
դեղիային: Սեպտեմբերի 20-ի առավոտյան լսել է կրակոցներ, և գնդա-
կահարութեան տեղին ամենամոտ բուդկայի պահակի հրավերով գնացել
է գնդակահարութեան վայրը:

— «Այսպես, լուսարացին, ժամը 5-ի մոտերը կամ մի փոքր ավելի
ուշ, լուսմ եմ խուլ համադարկեր: Գալիս են Ախա-Կույմայի կողմից,
յերեսում ե՝ հեռու չե: Նու, կրակում են—կրակում: Իսկ ինչումն է բա-
նը—հայտնի չե: Առավոտը մեզ մոտ է գալիս հարեան բուդկայի պահակը
և ասում—եյի պատերազմն սկսվում է—յերեկ կրակում եյին ինձանից
մի վերստի վրա: Գուցե և մեկն ու մեկին սպանել են: Գնանք, տղերք,
նայենք: Իսկույն վերցրինք վազոնետիան և—հայրա: Գծի վրայով հա-
նում ենք մի տեղ, № 118 հեռագրասյունի մոտ և տեսնում՝ բլրի վրա
բազմաթիվ թարմ հետքեր: Գնում ենք այդ հետքերով, բարձրանում
ենք բլուրը: Հետքերն ավելի հեռուն են տանում: Մենք էլ գնում ենք
նրանց ուղղութեամբ: Յեւ ան մի թափ տակ գտնում ենք լրագրումբ
փաթաթված թեյ, չաքար և հաց: Իսկ մի փոքր հեռու, ելի թափերի տակ
մի կույտ հրացանի և ատրճառակի դատարկ փամփուշտներ: Իսկ ներ-
քեում կիսված ավազ, խորը փոս եր այնտեղ և հենց նրա հատակը ծած-
կված եր ավազով, իսկ մոտերքը թափված եյին հագուստի մնացորդ-
ներ, կոճակներ, գոտիներ: Մտածեցինք, վոր մեկն ու մեկին խաբէյու-
թեամբ քաշ են տվել և սպանել, այլապես ինչ կարելի կար հաց և թեյ
բերելու: Իսկ հետո զլխի ընկանք՝ սեպտեմբերի 19-ին մի հատուկ գնացք

Երդիլ-Արվատի արհեստանոցներից գնում եր Կրասնովոդսկ՝ բաղկացած
կալանավորների մի վազոնից, մի մարդատար վազոնից և յերեք տեղ-
ուշկայից: Իսկ գծի վրա լուր եր տրված, վոր անցնելու յե Կրասնո-
վոդսկից յեկած հատուկ նշանակման գնացքը, կանոն և առնելու կիսա-
կայարանում, մնալու յե այնտեղ յերկու ժամ, և հետո գնալու յե Կիզիլ-
Արվատ: Ահա հավանական է, վոր հենց այդ գնացքով եյին բերել ինչ-
վոր մարդկանց և սպանել: Իսկ հետո լուր եր շրջում, վոր գնդակահարել
էյին Բազվի կոմիսարներին:

— Իսկ ինչից կարելի յեր յենթադրել, վոր հենց այդ գնացքով եյին
բերում կոմիսարներին Կրասնովոդսկից:

— Նրանից, վոր այդ գնացքը կարծես գաղտագողի յեր գնում, վա-
խենում եր ամեն ինչից: Հիշում եմ, սեպտեմբերի 19-ին Կրասնովոդսկ
գնալիս՝ նա կանոն առավ մեր կայարանում և ինձ ու մի քանի բանվոր-
ներին վերցրեց իր հետ նայելու ճանապարհը: Յերեկ, նրանք ինչ վոր տե-
ղից լուր եյին ստացել, վոր Պերելալից դենը գիծը փչացած է: Վոչ վորքի
չեյին վստահում, և չողեչարժում մեքենավարի կողքին կանգնած եր
ինքը՝ Ֆիլատովը—կանտորչիկ եր Կիզիլ-Արվատում, կարճիկ, կաշվե
փոկերի մեջ կորած, ասես թզուկ լինեք. իսկ կողքերից կախ արած յեր-
կու մեծ ատրճառակ... Հետո արդեն ամենքը խոսում եյին, վոր հենց
նրանք եյին գնդակահարել կոմիսարներին:

— Իսկ գուց չգիտեք, ել ո՞վ կար նրանց հետ վորպես այդ գործի
յեկավար:

— Վոչ, չգիտեմ: Բոլորին չեմ տեսել: Լսել եմ, վոր նրանց հետ է
յեղել Դմիտրին, յերկար-յերկար, լիբը մեկը,—աղբանուներ չգիտեմ:
Այսպես, յետ գնացի նրանց հետ և իսկապես մի տեղ, ցանկապատի մոտ
հեռակը մի փոքր բարձրացավ: Կանոն առանք, հեռակը (կատարի) տեղը
դեցինք: Գնացքը շարունակեց ճանապարհը, իսկ մենք վերադարձանք
կայարան:

— Մի՞թե վոչ մի կերպ չեր կարելի արգելք լինել այդ բանին, կամ
գնդակահարութեանից հետո իսկույն հայտնել, ում վոր հարկավոր եր:

— Ինչ եք ասում, Ենպիսի սարսափ եյին տարածել: Բոլորին հրա-
մայել եյին լուրը: Մեր կայարանատեղը ասես բաշխելի լինեք: Յերբ
նա հետո ստացավ «Ախաբատական»—եղովի մի թերթ կար,—վորտեղ
տարված եր, թե բոլոր կոմիսարներն ապահով հասել եյին և պետք է
չարունակեն ճանապարհը, քիչ եր մնացել ցավից գլուխը պատով տար,
վոր վոչինչ չեր կարելի անել: Նա միայն խնդրեց մեզ, վոր մենք չուս-
չուս ծածկենք դիակները. տաքութեանից դիակները սկսել եյին ուռչել:
Խորը թափված չեյին—կամ ձեռքն եր դուրս ընկնում, կամ վոտքը, իսկ
խորը թափված չեյին—կամ ձեռքն եր դուրս ընկնում, կամ վոտքը, իսկ
դիակները չափակները քաշ եյին տալիս մարմնի մասերը... Ընք նրանց
ծածկում եյինք... Մեր պարտականութեանն եր հաղորդել այն ամենի

մասին, ինչ պատահում էր մեր ուղեմասում: Այդ մասին եւ հայտնեցինք
ամբ հարկավոր եր, իսկ մեզ ասում էին լուեցեք:

Խոսեւն անդամ յերկուդարի յեր:

Գնդակահարութեան տեղին մոտիկ յերկու բուդականների հսկիչները
մի որ եւ անհայտացան: Հետո պարզվեց, վոր սպանվել են: Ո՞վ եր սպա-
նել, մինչև հիմա անհայտ է: Յենթադրում ենք, վոր «նրանք», վորպեսզի
քիչ վիճաներ լինեն:

Իսկ մի հսկիչի քիչ եր մնացել տեղն ու տեղը գնդակահարելին: Յերբ
նա լսում է կրակոցներ, գնում է ձայների ուղղութեամբ: Տեսնում է պա-
հակներով շրջապատված մի գնացք: Այլևի մոտ է գնում: Այդ ժամանակ
թուրքմեն պահակներից մինը դառնում է դեպի նա.—դու ո՞ւր յես գնում:
Հսկիչը բացատրում է, վոր ինքը պարտավոր է իմանալ, ինչ է կատար-
վում իր ուղեմասում: Թուրքմենը նշան է բռնում նրան: Այստեղ մի-
ջամտում է նրանց մեծավորը և ասում հսկիչին, այդ քո դործը չէ, գնա
բանիդ:

Մի կերպ գլուխն ազատում է:

— Յերկա՞ր սպասեց գնացքն այդ տեղում:

— Այո՛, կլինեի մոտ 10—11 ժամ սպասեց:

— Չիմացա՞ք, ովքեր էին պահակները:

— Կային այստեղ և ուսներ և թուրքմեններ:

Հենց սրանք եւ գնդակահարել էին: Նրանց ձեռքին կային հեծելա-
գորի հրացաններ, կարճ-կարճ:

— Ի՞նչից գիտեք:

— Գնդակահարութեան տեղում, մնացած դատարկ փամփուշտնե-
րից...

Խոսակցութիւնն անցավ ուրիշ նյութերի, շուտով բոլորովին դա-
դարեց. հարկավոր եր քնել: Առաւոտյան վաղ ճանապարհ պիտի գնաց-
վեր դեպի գնդակահարութեան վայրը...

Թխպոտ առավոտ է: Շտապ նախաճաշում ենք: Վաղոնեական ար-
գեն ուղտերի վրա յե: Բեռնում ենք անհրաժեշտ իրերը և խնքներս վարե-
լով առաջ ենք շարժվում: Ընդամենը վեց հոգի յենք... և ամենքս այժմ
մտածում ենք նույն բանի մասին...

Գնալով ավազե բլուրների բարձրութիւնը մեծանում է...

— Հիմի մոտիկ է,—ասում է իմ առաջնորդը,—տեսնում եք, այ այն
բլուրները: Ձախ կողմը: Այստեղ:

Յես աչքերս հառում եմ առտիճանաբար մոտեցող գորշ-դեղնավուն
բլուրներին, վորոնք կենդանացել են արևի շողերի տակ:

— Կանգնիր.

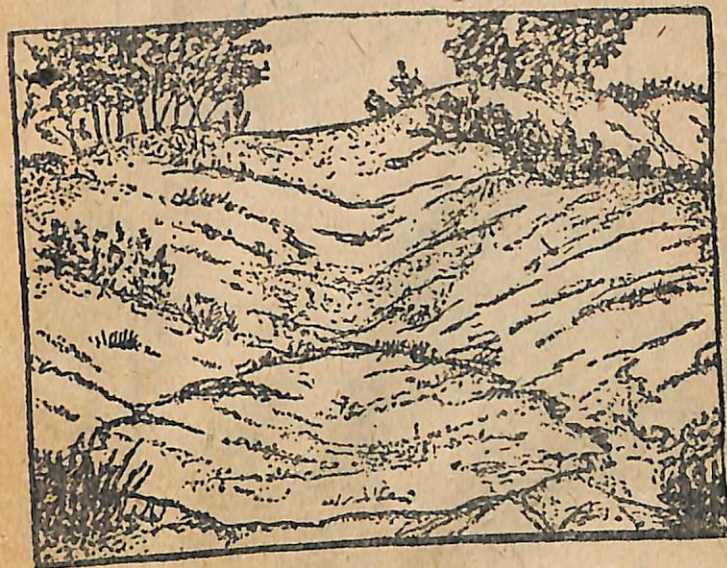
Մենք անցել ենք 207-րդ վերստը և յերկու հեռադրություն նշանա-
կում է 207 վերստի և 72 սաժենի վրա...

— Ահա, այստեղ է կանգնել գնացքը, ինչպես պատմում եր հսկի-
չը...

Հենց այստեղ մենք ուղտերի վրայից հանում ենք վաղոնեական և
բարձրանում ճանապարհի կողքի դառիթափը: Յես խնդրում եմ իմ ու-
ղեկցին գնալ այն տեղով, վորտեղ այն ժամանակ հետքեր էին յերևում:
Նա գնում է, մենք նրա հետևից և հարթ ավազի վրա գծադրվում են մեր
հետքերը:

— Այն ժամանակ եւ այդպես է յեղել: Հետքերը մի փոքր չեղ էին
գնում, իսկ հետո ուղիղ:

Գալլ առ քալ մենք վերականգնում ենք «26»-ի տանջանքի ուղիղ
և վերջապես լուռ կանգ ենք առնում վերջին գծի մոտ, այն բլրի յեղին:

«17-ի» դեղնավունը

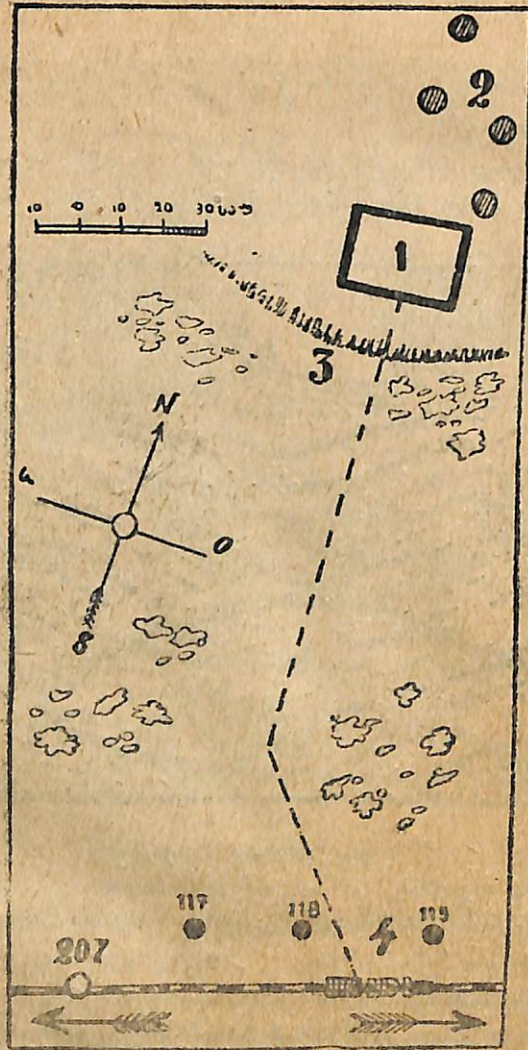
Վորի վրա շարել էին 8—9 հոգի և գնդակահարել: Ներքեում փոսն եր-
17-ի յեղբայրական գերեզմանը:

Այստեղ թաղված էին 17 մարդ:

Դա առաջին և յերրորդ խումբն եր: Յերկրորդ խումբը գնդակահար-
ված եր այդ տեղից մի փոքր հեռու: Յուցմունքների համաձայն, յերե-
քորդ խումբը հաշվի առնելով տեղի անհարթութիւնը, սկսել եր փախ-
չել, հույս ունենալով թաղնիկ, համազարկերից բլուրների յետևը և
խույս տալ տափաստանը: Ազատվելու հույսն ամենից ավելի յերկար վառ-
նեց մնացել մեկի սրտում: Ո՞վ եր նա—անհայտ է. նա կարողացել եր
գնդակահարութեան տեղից փախչել մոտ հարյուր սաժեն: Հենց այստեղ

և Նրան սպանել էին: Մյուս փախչողները զնդակահարվել էին ավելի
հոտիկ—հինգից վեց սաժենի վրա, 2—3—ական մարդ միասին...

Ծանոթանալով «26»-ի մահվան վայրի հետ, իսկույն յերևում է,
վոր մարդասպանները լավ էին կշռել այդ ամայի, անկենդան, խառն

Գնդակահարության վայրի պլանը

փախուստի առավելությունները: Սակեռները ամաղապատ բլուրներ—հա-
վիտենական զերեզման: Կենդանի միջ մի չունի: Նույնիսկ քոչվորներն
իրենց հոտերով չեն հասնում այնտեղ: Գնդակահարության տեղն

ընտրված էր յերկաթուղագծից 30 սաժեն հեռու, գծից յերեք «սաժեն»
բարձրության վրա:

Լուռ անցնում ենք մի տեղից մյուսը, վերականգնացնելով «եղ-
անձրեր 20»-ի վողբերդական առավուտը:

Իջնում ենք յեղբայրական գերեզմանը:

Մինչև այսօր դեռևս յերևում են գերեզմանի յեղբրքների գծադրու-
թյունը. տեղ—տեղ ուր քամին քշել տարել էր ավաղը, մենք գտանք ոսկի-
առկած վոսկորներ: Գերեզմանի շուրջը՝ գետնի յերեսին մենք տեսանք
մատի վոսկորներ, քունքի վոսկոր, մի քանի վողնաչար, մաղի վնջի-
(վոսկեզույն—չեկ և սև) և սպիտակեղենի ծվեններ, կիսով չուփ փռած
արյան սև բծերով...

—Ինչու յեն այստեղ մնացել այս վոսկորները:

Գնդակահարության տեղը

— Բազմից այստեղ յեկան նրանց վորոնելու: Չկարողացան բոլորին
ստանալ—չգտան: Իսկ հիմա ավաղը դեն է դնացել և տակից յերևացել են:

Գնդակահարությանից հետո այստեղ յեկավ այն յերկար—յերկուր
Դմիտրին և համոզում էր մեզ վորեւ սպանվածների գերեզմանը և զը-
նել նրանցից մեկին, վորը վոսկի առամներ ուներ:—Հանել առամները:

Բայց մենք չհամաձայնվեցինք...

Իսկ մեկն ու մեկի զլուխը—այժմ արդեն դանդ—դեռ այդպես մնա-
ցել էր այնտեղ մինչև այժմ: Ավաղով լցվել էր...
Հավաքվեցինք դեռ ու դեն ընկած վոսկորները և թաղեցինք ավա-
ղում:

Տափաստանի անհուն տարածությունը, շրջանակված մանրաշաղկապներով, կապույտ լեռնաշղթաներով, մտքում ծնունդ էր առնում հեղափոխության այն հսկաների ցեղի լեզենդային, վորոնց չի կարողացել հաղթել նույնիսկ մահը...

Իսկ արևն ավելի ու ավելի բարձրանում էր։ Սահասուլի վտիտ կանաչ թուփեր զնդակահարության վայրում, լուռ վկա պահակ, քամուց մեղմորեն խոնարհվում էր յեղբայրական դերեզմանի վրա և ինչ վոր բանի մասին վեհորեն սոսափում...

ՍՊԱՆՎԱԾՆԵՐԻ ՅՈՒՅԱԿԸ

Ստեփան Շահումյան.—Ռուս. Կոմ. Կուսակցության Կենտր. Կոմիտեյի անդամ։ Կովկասի Արտակարգ Կոմիսար։ Բազմի ժողկոմխորհի նախագահ և Արտաքին Գործերի Կոմիսար։

Այլոշա Զափարիձե.—Բազմի Սորհրդի նախագահ, Ներքին Գործերի և Պարենալորման Կոմիսար, Կոմկուսակցության Կովկասյան Յերկրային Կոմիտեյի անդամ։

Գրիգոր Կարգանով.—Կովկասյան Բանակի Հեղափոխական Սորհրդի նախագահ։ Բազմի ժողկոմխորհի Ռազմական Կոմիսար, Կովկասյան Կարմիր Բանակի գլխավոր հրամանատար, Կոմունիստ։

Պետրով.—Կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչ Բազմում, Մոսկվայի ջոկատի հրամանատար, ձախ եսեր։

Արսեն Ամիրջան.—«Բակինսկի Ռաբոչի» թերթի խմբագիրը։

Վանյա Ֆիալետով.—Ժող. Տնտեսության Բազմի Սորհրդի նախագահ, Կոմկուսակցության Կովկասյան Յերկրային Կոմիտեյի անդամ։

Մաշադի Ագիգբեկով.—Նահանգային Կոմիսար, Կոմունիստ։

Պավել Զեկին.—Աշխատանքի Կոմիսար, Կոմունիստ։

Վեգիլով.—Հողագործության Կոմիսար, ձախ եսեր։

Սուրեն Հովսեփյան.—«Իզվ. Բակ. Սավետ.» թերթի խմբագիր, Կոմունիստ։

Իվան Մալիգին.—Ռազմական Սորհրդի անդամ, Կոմունիստ։

Բադին.—Սորհրդային աշխատող, Կոմունիստ։

Բ. Ալադյան.—Բազու քաղաքի պարետ, Կոմունիստ։

Սոլոնցև.—Սորհրդային աշխատող, Կոմունիստ։

Կատանյույան.—Պարենալորման Կոմիսարի ողնական, Կոմունիստ։

Արևիակ Բորյան.—Սորհրդային աշխատող, Կոմունիստ։

Մետախա.—Սորհրդային աշխատող, Կոմունիստ։

Նիկոլաշվիլի.—Սորհրդային աշխատող, Կոմունիստ։

Ա. Բոգդանով.—Սորհրդային աշխատող, Կոմունիստ։

Ա. Բոգդանով.—Սորհրդային աշխատող, Կոմունիստ։

Պավլու խին.—Սորհրդային աշխատող, Կոմունիստ։

Բերգ.—Սորհրդային աշխատող, նավատոր, Կոմունիստ։

Մ. Կոտանով.—Սորհրդային աշխատող, Կոմունիստ։

Գաբիշեվ.—Բրեգադի Կոմիսար, Կոմունիստ։

Թադեվոս Ամիրջան.—Սորհրդային հեծյալ ջոկատի հրամանատար։

Միշկն.—Սորհրդային աշխատող։

Յերկու տարի հետո (1920 թ. սեպտ. 8) Բազմի հաղթական պրոլետարիատը մեծ հանդիսավորությամբ Բազու տեղափոխեց իր սիրելի առաջնորդների աճյունները, հակապահան բազմության ներկայությամբ։ Դա խնայակա Բազմի պրոլետարիատի սզո ուն էր։ Յեվ իրավացի յերբնկ. Նարիմանովը, վոր այն ժամանակ ասաց։

«Այժմ մենք Սորհրդային Ադրբեջանի հողին ենք հանձնում մեր լավագույն ընկերներին, վորոնք անվահեր կերպով, մինչև վերջին շունչը կանգնեցին իրենց հեղափոխական դերքերի վրա... Յերկ Արևելքը համազումարում (Արևելքի ժողովուրդները—Բ.Բ.) յերգվեց միացյալ ուժերով տապալել համաշխարհային ավազակներին։ Յեվ շուտով կղարթնի ալևոր Արևելքը և իր ուսերից հեշտությամբ կթոթափի իմպերիալիստների լուծը»։

Պրոլետարիատը յերբեք վրեժ չի լուծում։ Սակայն, այն հրեշտավոր վոճրագործությունը, վոր կատարեցին նրա թշնամիները՝ դաճակցած ոտարյերկրյա իմպերիալիստական ուժերին, պահանջում էր հալածաբերել մեր ընկերների սպանության հանցավորներին և ներչնողներին։ 1926 թ. մերկայվեց Ախարադի հակահեղափոխականներից մեկը՝ Ֆուստիկովը, վոր ապրում էր Կենտրոնական Ռուսաստանում։ Ֆուստիկովը հանձնվեց հեղափոխական պրոլետարիատի դատարանին։ Դատավարությունը տեղի ունեցավ 1926 թվի ապրիլին Բազմում։ Բերում ենք դատավճռի յեղբայրակիչ մասը։

«Հաստատված է Ֆուստիկովի, Ֆյոդոր Անդրեյևիչ, 50 տ., նախկին մեքենավար, սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության անդամ 1905 թվից—հանցավորությունը՝ տուժին, վոր նա 1918 թ. հակահեղափոխական նղատակներով ապստամբություն է կազմակերպել Սորհրդային իշխանության դեմ, նախկին Անդրկասպյան մարզի մի շարք քաղաքներում և հենվելով այսպես կոչված ճակատայինների միության և սոցիալիստ-հեղափոխականների մարտական կազմերի վրա Անդրկասպյան մարզում՝ տապալել և Սորհրդային իշխանությունը, բռնի գրավել այն եսերների կուսակցության այլ անդամների հետ միասին, այսինքն՝ մի հանցագործություն, վոր նախատեսված է Քրեական Որենսդրելի 58 հոդ. 1 մասում»։

Յերկրորդ, վոր 1918 թ. նույն տեղը նա կապ է հաստատել իմպերիալիստական Անդրկասպյան Անդրկասպյան դորքերի անդլիական հրամանատար

բաւթյան հետ, նպատակ ունենալով զինված կռիւ մղել Կարմիր Թուրքիայի դրօշակները դեմ և հետագայում տապալել Խորհրդային իշխանութիւնը՝ միանալու համար Դուտովի, չեխոսլավականների սպիտակ զփարգիական բանդաների հետ, ինչպես և բռնագրավելու Թուրքիայի բամբակադորձական հարուստ շրջանները, այսինքն՝ մի հանցագործութիւն, վոր նախատեսված է Քր. Որենագրքի 59 հոդ. Քր. Որենագրքի 58 հոդ. 1-ն մասի սանկցիայով:

Յերբորդ, վոր նա 1918 թ. Հունիսի 24-ին կազմակերպել և գործադրել է 9 կոմունարների և այլոց սպանութիւնը Ասխարադ քաղաքում, այժմ՝ Պոլսարացի, ինչպես և Կսերմեքի կուսակցութեան այլ անդամներ, անգլիական հրամանատարութեան՝ հանձնի գեներալ Մալխոնի և անգլիական Անգլիկոսայան Եկապեդիցիոն գործերի շտաբի պետ՝ Ռեյինալդ Տիգզոնսոնի հետ միասին նախապատրաստել և Ստեփան Դաւիթ-յանի, Ա. Զափարիճեյի և Բագվի 26 կոմիսարների սպանութիւնը, այսինքն՝ մի հանցագործութիւն, վոր նախատեսված է Քրեական Որենագրքի 64 հոդվածով:

Ֆունիտիկովը դատապարտվեց պատժի գերադույն չափին և գնդակահարվեց:

ԲԱԳՎԻ ՄԵՆՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԴԵՐԸ, ԲԱԳՎԻ ԿՈՄՈՒՆԱՅԻՆ ԴԱՎԱՃԱՆԵՆՈՒ ՄԵՁ

Բագվի կոմունայի և նրա առաջնորդներին դավանանքով գործում Բագվի մենշեւիկների խաղացած դերի մասին ավելորդ չէր լինի բերել մի քանի տեղեկանքներ «Պրավդա» քերթից (1931 թ. մարտի 6, № 64)

«Բագվի Խորհրդի» մենշեւիկյան Փրակցիան Խորհրդի 1918 թվի հուլիսի 25-ի նիստում հանդես յեկավ և քվեարկեց հոգուտ անդլիական-ինտերվենցիայի: Բագվի մենշեւիկներն իրենց արձանագործութիւնների մեջ բազմիցս արձանագրել են համապատասխան վորոշումներ: Նրանց որդան «Իսկրա» թերթը կատարել կամպանիա յեր մղում «դաշնակից անդլիացիներին» ոգտին: Բագվի մենշեւիկների լիդերներ՝ պ.պ. Այուրները, Սագովսկիները, Բահաթուրովներն իրենց բոլոր գործողութիւնները և յելույթները յենթարկում էին իմպերիալիստական ինտերվենցիայի և հակահեղափոխական հեղաշրջման շահերին: Յեւ յեր նրանց հաջողվեց այդ, նրանք իրենց դաշնակից եսերների և դաշնակների հետ միասին կազմեցին միասնական իշխանութիւն, վոր կոչվում էր. «Յենտրոկասպի և ժամանակավոր գործերի կոմիտեյի ղեկաւարտութեան»:

Մենշեւիկ-եսերական-դաշնակցական այս ղեկաւարտութեան իր որդանում այսպես էր բնորոշում իր նպատակները և խնդիրները՝

«Մյուս կողմից, թեկուզ և դանդաղ, բայց անընդհատ ուժեղանում են այստեղ և մեր դաշնակից անդլիացիները, վորոնց շահերը վոչ մի քանում չեն անջատվում մեր շահերից և վորոնք շատ լավ են հաշվի առել ներկա կացութիւնը և միացրել են իրենց ուժերը մեր ուժերին, ամբողջ կովկասը Ռուսաստանի համար նվաճելու նպատակով: Դերերենդի և հետո Պետրովսկի գրավումը նրա կողմից (Բիչերասովի կողմից) նշանակում է մի մեծ քայլ դեպի առաջ՝ մեր դրած նպատակներին հասնելու իմաստով, և զգալի չափով մոտեցնում է նրան և մեզ Հյուսիսային Կովկասի մեր համախոհներին) այսինքն Բիչերասովի յեղբոր հրամանատարութեան տակ գտնվող սպիտակ զփարգիական ջոկատներին—(Խմբագր.) վորոնցից մենք այժմ կարող ենք ստանալ իրական ոգնութիւն պարենավորման և ռադիկալան ուժերի ձեռով, ոգնելով նրանց «մեր հերթին» այն ամենով, ինչ մեզ մոտ առատ է: (Դիկտատուրայի բյուլետեն» 1918 թ. սեպտեմբերի 11):

Նրանց «շահերը վոչ մի բանում չեն անջատվում» անդլիական զենեւորաների և սպիտակ զփարգիական զնդապետների շահերից:

Սա գրված է մի թերթում, վոր լույս էր տեսնում Բագվի մենշեւիկներին լիդեր պարոն Այուրի իմբադրութեամբ:

Պատկերը լրացնելու համար ավելացնենք և այն, վոր պարոն մենշեւիկներն Անդրկասպյան սպիտակ զփարգիականների հետ նույնպես բաղկամարար էին վերաբերվում ինչպես Հյուսիսային Կովկասի սպիտակ զփարգիականներին: Այսպես Բագվի մենշեւիկները լիդեր Սագովսկին (ի դեպ նա № 324 հրամանով սպիտակ զփարգիական զնդապետ Բիչերասովից ստացել էր Գեորգիյեւսկի մարզ աստիճանի խաչը «քաջութեան համար»), 1918 ոգոստոսի 18-ի, բանվորական կոնֆերենցիայում ղեկուցելով հաղորդում էր, վոր հոկտայան քանակութեամբ զենեւոր են խլված մենշեւիկների կողմից ղինաթափ արված քայլը իկյան ջոկատից և նշում, վոր՝

«... Մենք կարող ենք այժմ վորոշ ոգնութիւն ցույց տալ կրասնովոցիկներին և ասխարադցիներին, ինչպես և Խաչմասի և Դերերենդի ընկերներին»:

Մի ավելորդ ապացույց, վոր «կրասնովոցիկներ և ասխարադցիներ, այսինքն՝ կաղեւ Կունը և Կսերմեք, Ֆունտիկովը, Սեդիլը, Խուդոլովիկներ, Բագվի 26 կոմիսարները այդ անմիջական մարդասպանները, մենշեւիկ Սագովսկի ընկերներն ու դաշնակիցներն էին:

Մենշեւիկների և սպիտակ զփարգիականների միութիւնը կատարյալ էր: Բիչերասովին ոգնելու համար, վորը կոչվում էր Հյուսիսային Կովկասի բայլեւիկները դեմ, Բագվի մենշեւիկներն ուղարկել էին «Ղարս» ռադիկալութիւն: Մենշեւիկները և սպիտակ զփարգիականները «խաղոր ներառումնաւոր»: Մենշեւիկները և սպիտակ զփարգիականները «Խաղոր ներառումնաւոր»: Մենշեւիկները և սպիտակ զփարգիականները «Խաղոր ներառումնաւոր»: Մենշեւիկները և սպիտակ զփարգիականները «Խաղոր ներառումնաւոր»:

որվան։ Նա Խորհրդային իշխանութեան հաղթանակի օրերին խանդավա-
ռութեամբ զիմալորեց մեծ կոմունարներին հրապարակի վրա՝ Բանվորա-
գյուղացիական կառավարութեան ազատարար գնդերին։ Աղբրեջանում
Խորհրդային իշխանութեան յերկու և կես տարվա գոյութեան ընթաց-
քում՝ նա անխոնջ յեռանդով աշխատում է Աղբրեջանի գյուղացիների
լուսավորութեան և կազմակերպման համար։ Նա ամենքից ավելի լավ
կարողացավ հաստատել և ամրապնդել գյուղացիների և բանվորների
յեղբայրական դաշինքն Անդրկովկասում։ Դրա փայլուն ապացույցն է
Աղբրեջանի աշխատավոր գյուղացիութեան մի միլիոն փութ հացը, վոր
սա տվել է իր Բանվորա-գյուղացիական իշխանութեանը։

Բազմի սրտեւտարիատն Անդրկովկասում հանդիսանում է Խորհր-
դային իշխանութեան հողեղավակը և անասան պողպատե հենարանը։ Նա
ազգային խաղաղութեան և պրոլետարական համերաշխութեան պահակն
է կոչվեալում։ Նա արթուն հսկում է, կատարելով Անդրկովկասում պրո-
լետարական հեղափոխութեան պահակի դերը և իր ահեղ ճիչով զգու-
շացնում է այս կամ այն սայթաքողին։

Ինչպես վոր Ստեփանի, Ալյոշայի յեղբայրական գերեզմանը չի ճա-
նաչում վոչ հայի, վոչ վրացու, վոչ թուրքի, վոչ ել հրչայի, այնպես ել
Բազմի պրոլետարիատը չգիտէ վոչ մի ազգային դժտութիւն։ Բազմի
պրոլետարիատի առաջնորդները, ինչպես վոր կյանքում չեն ջոկում
աշխատավորներին ըստ ազգութիւնների, այնպես ել իրենց մահով կար-
ծես թէ ցույց են տալիս ազգամիջեան խաղաղութեան և համերաշխու-
թեան վեհ գաղափարը, նրանք բոլորը պատկած են նույն գերեզմանում։
Վենգանի Ստեփանները, Ալյոշաները, Վանյա Ֆիոլետովները, Մաչադի-
րեզերը— դա Բազմի պրոլետարիատն է, վորը հպարտորեն շարունակում
է կատարել իր առաջնորդների պատգամները։

Թող Ստեփանի, Ալյոշայի Վանյայի, Մեչադի-րեզի գերեզմանն
անեծք և նախատինք լինի նրանց համար, վորոնք գեթ մի վարկյան
կղավաճանեն ազգային խաղաղութեան և աշխատավոր մասսաների հա-
մերաշխութեան այդ վեհ գործին։

Թող պրոլետարական Մեծ Հեղափոխութեան մեծ պահակ Բազմի
պրոլետարիատը մահացու սուր լինի դավաճանների համար։

Հավերժ հիշատակ մեծ ուսուցիչներին։ Փառք և պատիվ նրանց գոր-
ծը շարունակող Բազմի պրոլետարներին»։

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0179551

